

ISSN 2521-6333

*Volume 2
Number 1*

2018

Journal of Baku Engineering University

PHILOLOGY *and*
PEDAGOGY

Journal is published twice a year
Number -1. June, Number -2. December
An International Journal

<http://journal.beu.edu.az>

Founder

Havar Mammadov

Editor-in-chief

Islam Huseynov

Co - Editors

Jamil Mammadov

Editorial board

Ajdar Agayev (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Aida Qasimova (Azerbaijan, Baku State University)

Akif Huseynli (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Kenan Beshirov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

M.Bahaddin Acat (Turkey, Osmangazi University)

Minaxanım Təkləli (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Seyran Gayibov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Tarana Hacıyeva (Azerbaijan, Baku Engineering University)

International Advisory board

Abdul Aziz Abdul Hafis El Khouli (Egupt, Cairo University)

Dogan Kaya (Turkey, Cumhuriyet University)

Gholam Reza Sabri Tabrizi (London, Edinburg Uni. King College)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan, National Academy of Science)

Nazan Bekiroglu (Turkey, Karadeniz Technical University)

Nazim Hikmet Polat (Turkey, Gazi University)

Nizami Cafarov (Azerbaijan, Baku State University)

Sheref Boyraz (Turkey, Cumhuriyet University)

Yavuz Akpinar (Turkey, Ege University)

Celil Nagiyev (Azerbaijan, Baku State University)

Executive Editors

Shafag Alizade

Design

Ilham Aliyev

Contact address

Journal of Baku Engineering University

AZ0102, Khirdalan city, Hasan Aliyev str. 120, Absheron, Baku, Azerbaijan

Tel: 00 994 12 - 349 99 95 **Fax:** 00 994 12 349-99-90/91

e-mail: jr-philo.ped@beu.edu.az

web: <http://journal.beu.edu.az>

facebook: *Journal Of Baku Engineering University*

Copyright © Baku Engineering University

ISSN 2521-6333

ISSN 2521-6333

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

Baku - AZERBAIJAN

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

2018. Volume 2, Number 1

CONTENTS

TƏSƏVVÜF POEZİYASINDA RƏMZLƏRİN FUNKSIONALLIĞI <i>Ətrabə Gül</i>	3
ŞƏXS ŞƏKİLÇİLƏRİNİN VƏ FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARININ ORFOQRAFİYASI ("RƏHBƏR" JURNALI ƏSASINDA) <i>Kənan Bəşirov</i>	8
XIX ƏSR MƏNBƏLƏRİ KİLİT KƏNDİ VƏ KİLİTLİLƏR HAQQINDA <i>İslam Hüseynov</i>	17
AZƏRBAYCAN NAĞİLLARINDA SÜJET KONTAMİNASİYALARININ MÜASİR DURUMU <i>Dürnisə Səfərova</i>	23
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BEYNƏLMİLƏL TERMİNLƏRDƏ VARIASİYALIQ <i>Aytən Hüseynova-Qəhrəmanlı</i>	33
AZERBAIJANI UNDERGRADUATE LEARNERS ATTITUDE AND MOTIVATION TOWARDS EFL WRITING SKILLS <i>Aydin Aliyev</i>	40
QABRİEL QARSİA MARKEZİN YAŞAMIŞ OLDUĞU HƏYATIN VƏ TORPAQLARIN TARİXİ-SİYASİ GERÇƏKLİKLƏRİNİN MARKEZ QƏLƏMİNDƏN GÖRÜNƏN ÜZÜ <i>Talibova Aysel Saleh qızı</i>	49
MƏKTƏBQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA LİDERLİK QABİLİYYƏTLƏRİNİN AŞKARLANMASI <i>Cəmil Məmmədov, Nərgiz Məcidli</i>	61
ADLIQ HALIN MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN VƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN YARANMASINDA ROLU <i>Yeganə Qürbət qızı Qəhrəmanova</i>	68

UOT:82.1**TƏSƏVVÜF POEZİYASINDA RƏMZLƏRİN FUNKSIONALLIĞI****Ətrabə GÜL**

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı, AZƏRBAYCAN

egul@beu.edu.az

XÜLASƏ

Təsəvvüf poeziyası orta çağ Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatının mahiyyətini özündə ehtiva etmək baxımından əvəzsizdir. Onun ifadə etdiyi məzmun daha çox rəmzlərə yüklənir. Sufi terminalogiyası ilə əhatələnən bu poeziya mahiyyətində çoxqatlı məzmun sərgiləyir. Klassiklərin yaradıcılığı daha çox bunların rəngarəngliyi və özünəməxsusluqları ilə yaşarlıq qazanmışdır. Ədəbi-nəzəri fikir bu müstəvidə müxtəlif səviyyələrdə mülahizələr yürütmüşdür. M.Əhvədinin, Ş.Q.Ənvarın, Ə.Təbrizinin, F.Nəiminin, İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətəinin, M.Füzulinin və başqalarının yaradıcılığı ilə bağlı söyləmələr buna nümunədir. Son dövrlərdə bu sahədə maraqlı təhlillər aparılır. Təsəvvüf poeziyasında rəmzlərin konkret nümunələr əsasında araşdırılması da bura daxildir. Eşq, aşıq, məşuq, yar, dilbər, həbib, gül, rüxsar, mah, büt və s. sözlərin işarələdiyi məzmun təsəvvüf poeziyasının rəmzlər sistemini ortaya qoyur və fundamental məzmunla xarakterizə olunur.

Açar sözlər:Sufizm, təsəvvüf ədəbiyyatı, vəhdəti-vücuda, irfan fəlsəfəsi, sufi terminalogiyası, klassik ədəbiyyat və s.

ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ СИМВОЛОВ В СУФИЙСКОЙ ПОЭЗИИ**РЕЗЮМЕ**

Суфийская поэзия является незаменимой сущностью с точки зрения Азербайджанской и Восточной литературы средневековья. Её выраженное содержание преимущественно основывается на символах. Поэзия, включающая в себя суфийскую терминологию, по своей сущности представляет многогранное содержание. Творчество классиков в большей степени приобрело актуальность благодаря их многогранности и оригинальности. Литературно-теоретические рассуждения в различной степени выдвинули свои соображения в этой области. Высказывания по поводу творчества М. Ахвади, Ш.Г. Энвери, А. Тебризи, Ф. Наими, И. Насими, Ш.И. Хатаи, М.Физули и других мастеров служат примером для этого. В последнее время в этой области были проведены интересные научные исследования. Это включает в себя изучение символов, основанных на конкретных примерах в поэзии суфизма. Любовь, влюбленный, ненаглядная, покорительница сердец, возлюбленный, цветок, лик, месяц, идол и другие слова, подчеркивающие содержание, представляют систему символов суфийской поэзии и характеризуются фундаментальным содержанием.

Ключевые слова: Суфизм, Суфийская литература, вахдат аль-вуджуд (единства бытия), ирфанская философия, суфийская терминология, классическая литература и т.д

FUNCTIONALITY OF SYMBOLS IN SUFI POETRY**ABSTRACT**

Sufi poetry is a unique treasure in reaching the essential nature of Azerbaijani and Eastern literatures of medieval period. The connoted texture in mystic poetry is mostly falls back upon symbols. The poetry girdled by the Sufi terminology exposes diverse content. The creativity of the classics got the right to life most particularly in consequence of its flamboyance and incandescence. The literary theoretical approaches have put forward different considerations and outcomes on different standards. The aforementioned about the creativity of M. Awadhi, S.G. Anwari, A. Tabrizi, F. Naimi, I. Nasimi, Sh.I. Khatai, M. Fuzulimight constitute good instance. Lately multiple analyses are performed in this sphere. The analysis of specific samples of symbols in Sufi poetry will coordinate a sample of this kind. The meanings of the symbols like love, lover, lady love, friend, belle, paramour, rose, face, god and etc., outlays the system of symbols of Sufi poetry taken a whole and is characterised with a branchy content.

Key words: Sufism, Sufi literature, Wahdat al-Wujud (unity of existence), philosophy of wisdom, Sufi terminology, classical literature and etc.

Məsələnin qoyuluşu: Təsəvvüf poeziyası və təsəvvüf terminologiyası

İşin məqsədi: Təsəvvüf poeziyasındarəməzlərin işləklik məqamlarını, funksional xarakterini intertekstuallıq baxımından aydınlaşdırmaq

Azərbaycan ədəbiyyatının zənginliyində, onun enerji qaynaqlarının nələrlə səciyyələnməsində təsəvvüf poeziyasının müstəsna yeri vardır. Təsadüfi deyildir ki, ədəbi-nəzəri fikrin bütün görkəmli nümayəndələri Şərq fəlsəfəsi, Şərq dünyagörüşü məsələlərinə diqqət yetirərəkən bu və ya digər dərəcədə sufizmin müəyyənləşdirdiyi prinsiplərdən, onun məfkurə və təsəvvüf fəlsəfəsində oturmuş modellərindən çıxış etməklə məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışırlar. Həsən Bəsrinin, Əbu Haşimin, Zünun-əl-Misrinin, Bəyazid Bistaminin, Həllac Mənsurun, Cüneyd Bağdadinin, Əbülqasım Quşeyrinin, Əbu Hamid Qəzalinin, Mühyəddin ibn Ərəbinin, Mövlanə Cəlaləddin Ruminin və başqalarının əvəzsiz xidmətləri sayəsində mükəmməlləşən sufizm bədii-fəlsəfi, dini-məfkurəvi düşüncədə müstəsna funksional xarakteri ilə səciyyələnilir. “Ümumiyyətlə, təriqət ədəbiyyatı bu dövrün bədii-fəlsəfi düşüncəsində, dini-ədəbi məfkurəsində o qədər önəmli yer tutur ki, bütün orta əsr müsəlman aləminin söz sənətini və bədii sərvətini təriqət ədəbiyyatı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu tipdə yazılan əsərlərin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyəti o dərəcədə diqqətəlayiq və əhəmiyyətlidir ki, bunsuz islam şərqindəki ədəbiyyat bağı yoxsul və ən dadlı meyvələrini itirmiş bağa bənzərdi” (1, 99). Mərifət kəsb edib Allaha qovuşmağın yolu irfandan keçməsinin bütün mahiyyəti sufi simvolikası ilə reallaşır. “Mənim paklığım, şən və dərəcəm daha əzəmətlidir” deyən sufilər onu ilahi hikmət məcmusu olaraq dərk etmişlər. Onların mahiyyəti isə rəməzlər və simvollarla bütünlükdə orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatını izləmişdir.

Məşuq, canan, yar, dildar, nigar, aşıq, ağyar, mey, şərab, badə, piyalə, ney, meyخانə, busə, qaş, dodaq, ağız, bulud, qələm, Qaf, qamət, büt, busə, göz, günəş, gül, müsafir, mar, niqab, nöqtə, üz, rüxsar, xal, xətt, şam və s. hər birisi sufi düşüncəsində rəməzləşir və ciddi məzmunla xarakterizə olunur. F.Əttar, S.Qəznəvi, Ə.Yasəvi, C.Rumi, Y.Əmrə, M.Şəbüstəri, M.Əvhədi, Ə.Təbrizi, İ.Nəsimi, F.Nəimi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, S.Nigari, Ə.Nəbati və başqalarının yaradıcılığında rəməzlərin açılışı və ifadəliliyi bir xətt olaraq ədəbiyyatı izləmişdir. Xətai poeziyası üzrə məsələləri təhlil edən əməkdar elm xadimi, prof.M.Qasımlı vurğulayır ki, “ana təbiətin sirli-sehrli gözəllikləri həmişə şeirimizin, sözüümüzün yaraşığı olmuşdur. Xətai də öz ruhu, sözü ilə təbiətə, onun gözəlliklərinə heyran kəsilmiş sənətkardır. Bu heyranlıq şairin şeirlərində sərv duruşlu, bulaq səslə, bənövşə ətirli ülvi bir gözəllik yaratmışdır. Təbiətin ayrı-ayrı varlıq və hadisələri ta qədimdən şairlərin söz demək, fikir çatdırmaq vasitəsi kimi hamıya məlumdur. Gül, bülbül, bahar, qış, xəzan, nərgiz, bənövşə, qönçə, lalə, bulud və s. şeirin tapdığı və bərk-bərk yapışdığı qədim poetik detallardır. Sevən bülbül, sevilən gül, ovqatın xoş çağı bahar, ayrılıqla, kədərlə bağlı çağı xəzan, qış adlandırılmış, bu şərti adlandırma bütün zamanların şairləri tərəfindən məqbul sayılaraq günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır” (4, 153). Təsəvvüf poeziyasının funksional səciyyəsi M.Füzuli və Ş.İ.Xətai yaradıcılığının məzmun qatlarını, onun yaddaş kodlarını əhatələyir. Təsəvvüf orta əsrlər şərqində mükəmməl əlaq, davranış, dini-etiqad sistemi kimi dəyər qazanır və ədəbi-estetik təsəvvürün ümumi axarını aydınlaşdırır.

Bir ağacda güllər bitər,
Dalında bülbüllər ötər,
Şahıma bərgüzar gedər,
Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin! (8, 20)

Gülün sufi poeziyasında simvolikasını Tanrı ehsanına və onun ehtiva etdiyi fərəh və sevincə yüklənir. Klassik ədəbiyyatın bütün nümayəndələrinin yaradıcılığında simvolika bir tərəf kimi ədəbiyyatımızı izləyir. "Leyli və Məcnun", "Yusif və Züleyxa", "Xosrov və Şirin" və s. anlamında simvolikanın mahiyyəti geniş məzmunludur. M.Füzuli yaradıcılığının mahiyyətində, onun ümumi sistemində aparıcı xətdə dayanır. Daha doğrusu, Füzuli qüdrətinin əzəmətini, poetik siqlətinin üfiqi və şaquli laylarını şərtləndirir.

Vay, yüz min vay kim, dildardan ayrılmışam,
Fitnə çeşmə sahiri-xunxardan ayrılmışam,
Bülbüli- şuridəyəm, gülzardan ayrılmışam,
Bir qədi şümşadü gülrüxsardan ayrılmışam! (3, 126).

Göründüyü kimi, Füzuli yaradıcılığında nümünə gətirdiyimiz bu mətn dildar, gülsar, gülrüxsar kimi ifadələrlə sufi poeziyasının ümumi sistemində əsaslı faktura ilə ortaya çıxır. M.Cəfər görkəmli Azərbaycan şairi M.Füzuli yaradıcılığını təhlil edərkən bir məqama toxunur: "Füzuli sevir Füzuli düşünür deməkdir. Aşiq Füzuli ilə mütəfəkkir Füzuli ancaq vəhdət halında alındığı zaman onu duymaq olur. Füzuli başqa cür dərk edilə bilməz.

Böyük bir ideal kəskin, sərrast məntiqlə ifadə edildiyi kimi, dəhşətli bir gülüş, amansız sarsıdıcı bir satira könül açan və ya ürək parçalayan məhəbbət lirikası ilə də ifadə edilə bilər.

Füzuli öz fikirlərini daha çox sevgi lirikası ilə şərh etmişdir" (2, 41). Ümumiyyətlə, M.Füzuli poeziyasının mahiyyətini, ana xəttini onun məhəbbət lirikası təşkil edir ki, bu da bütün funksional xarakteri ilə vəhdəti-vücuda, sufi düşüncəsində olanların sistemində oturur. Məcəzi eşq, ilahi eşqin funksional məzmunu, eşq və məstlik, kamil insan təsəvvürü orta əsrlər poeziyasını bütün tərəfləri ilə düşündürmüşdür. Sufi təsəvvürünə görə "eşq bəndəni –qulu Allaha, sufini, saliki Haqqa, aşiqi məşuqə, yara, canana bağlayan ən ali hiss, ən uca duyğudur. Bəndə ilə Tanrı arasında yeganə ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Sevənlə sevilən, həbiblə məhəbbət arasında ünsiyyət və bağlılığın eşq və sevgidən vasitəsi yoxdur. Buna görə də təsəvvüf və irfan inancında eşq və sevgi əhatəli bir anlayışdır" (1, 99). Məhz bunun nəticəsidir ki, M.Füzuli "heyvət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni, surəti- halım görən surət xəyal eylər məni" (8, 126) deyirdi. Ə.Yasəvinin, C.Ruminin, Y.Əmrənin, M.Şəbustərinin, Ş.Sührəverdinin, M.Əvhədinin, Ə.Təbrizinin, Ş.Q.Ənvarın, M.C.Həqiqinin, Ş.İ.Xətəinin yaradıcılığının tipoloji təhlilində bütünlükdə sufi dünyagörüşünün ümumi sistemi, məzmun-mahiyyəti aydınlaşır.

Həsən Bəsiri, Cüneyd Bağdadi, Zünun-əl-Misiri, Bəyazid Bistami, Həllac Mənsur, Mühəddin ibn Ərəbi, Mövlana Cəlaləddin Rumi və başqalarının dini, fəlsəfi görüşlərində bütövləşərək mükəmməl bir sistemi ortaya qoymuşdur. "Haqqa təmənnəsiz xidmət və ixlas" (Rəbiə Ədəviyyə), "mən özüm yoxam, məndə olan da haqdır" (H.Mənsur) deyən böyük sufilərin düşüncəsi bütünlükdə bir məfkurə hadisəsi olaraq daha çox poeziyada özünü göstərirdi. Sufi simvolikasında eşq, məhəbbət, aşiq, məşuq, həbib, məhəbbət, sevgi, sevən, sevilən funksional xarakteri etibarilə bir xətdə dayanır. Onların təqdim etdiyi eşq geniş mahiyyətli olub, hər kəs onu nə lazımı qədər anlaya, nə də cəfasına dözə bilər. Məhz M.Füzuli bu səbəbdən xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, "eşq içrə əzab olduğun ondan bilirəm kim, hər kimsə aşiqdir, işi ahu-fəğandır" (3, 111). Eşq zövqü olanların onu dərk edə biləcəyini və dərk edənlərin də cəfasını çəkə biləcəyi bir tərəf kimi vurğulanır. Təsəvvüf simvolikasında eşqin bir tərəf olaraq hüsnə, gözəlliklə mükəmməl bağlantılarının olması özünə yer alır. Ona görə də onun mərtəbəsi kifayət qədər uca göstərilir və ağıldan, elmdən yüksəkdə dayanması bütün məqamlarda özünə yer alır. İ.Nəsiminin yaradıcılığında təsəvvüf poeziyası bütün komponentləri ilə özünün

ifadəsini tapır və geniş mahiyyətli hadisə olaraq təhlillərin aparılmasını, simvolik sisteminin açılmasını gərəkli edir.

Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım,
Rəfiqim, həmdənim, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım.

Şahım, mahım, dilaramım, həyatım, dirliyim, ruhum,
Pənahım, məqsədim, meylim, muradım, sərvərim canım.

Çırağım, şəmimü nurum, ziyamü ulduzum, şəmsim,
Həzarım, bülbülüm, gülüm, Nəsimiyi-xoşəlhanım. (5, 159).

Bütün terminoloji sıralanması, mətn simvolikası baxımından təsəvvüf düşüncəsinə köklənən və şairin sənət və sənətkarlıq qüdrətini aydınlaşdıran bu nümunə mükəmməl bir mətn potensiyası ilə səciyyələnir. Bütün bunlarla və bu sıradan olan mütəfəkkir düşüncəsi ilə "Nəsimi doğrudan da əsrinin tutqun, qaranlıq göylərinə işıq salan mütəfəkkirlərindən biri idi. Vaxtilə Qərb öz Cordan Brunosunun ölümündən həyəcanlandığı kimi, qoca Şərq də bu böyük azərbaycanlının ölümü ilə həyəcanlanmışdı.

Nəsimini onun müasirləri də hər şeydən əvvəl həqiqətin, real düşüncənin qüdrətli müdafiəçisi kimi tanıyırdı. Şair hələ yaradıcılığının ilk dövrlərində yalnız Azərbaycanda deyil, başqa Şərq ölkələrində də cəhalət və nadanlığa, ruhani əsarətə qarşı alovlu şeirlərində böyük şöhrət tapmışdı. Şair bədii söz silahına hansı məqsədlərlə müraciət etdiyini kimsədən gizlətməmişdi" (2, 41). Məhz bu səbəbdən də "bulmuşam həqqi, ənləhəq söylərəm, həqq mənəm, həqq mənədir, həqq söylərəm" deməsilə bütünlükdə özünü və içində olan mahiyyəti ortaya qoyurdu. Bunların aydınlığı və təfərrüatlı ifadəsi üçün təsəvvüf simvolikasına və onun son dərəcədə mükəmməl arxitektonikasına üz tuturdu. Yuxarıdakı nümunədə vurğulanan söz sistemi, nigarım, dilbərim, yarım, munisim, canım, şahım, mahım, ruhum, sərvərim və s. məhz sufi terminologiyasından gələnlerdi və orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında təsəvvüf rəmzlərinin funksional xarakterini aydınlaşdırır. Məlum olduğu kimi, İ.Nəsimi nigarım, dilbərim, yarım, canım və s. sözlərlə Ulu Yaradanı vurğulayır və ona ünvanlamaqla böyük bir məzmunun mətn daxilində funksionallığını sərgiləyir. Çünki irfan fəlsəfəsində bu adlar altında təcəssüm, vəsf olunan gözəl elə Yaradanın özüdür. Surət aləmində mənəvi-əxlaqi kamilləşmə Haqqa doğru yüksəlişlə səciyyələnir. Məhz İ.Nəsimi "dilbərə, mən səndən ayrı ömrü, canı neylərəm" deyəndə həmən o məqamı, mərifət sahibi, arif olmanı özündə işarələyir. "Sufi-panteist şeirlərində Nəsimi ali bir eşqi tərənnüm edərək insan-allah anlayışlarını irəli sürür, zərrədə günəş axtararaq varlığın bir vücudun vəhdətindən yarandığını söyləyir. Şairin lirik qəhrəmanı da mütəfəkkir və arif bir aşıqdır. Yüksək bir eşq onu kamala çatdırır, həyat yoluna işıq saçaraq öz yaradıcısı ilə qovuşdurur. Bu aşıq özünü bütün qüsurlardan, keçici meyllərdən təmizlədiyinə görə ruhən və mənən əlçatmaz zirvələrə yüksəlir və nəhayət, həyat faciəsi və kədərindən qurtulur. Nəsimiyə görə, belə insanın məşhur sufi alimi Hellac Mənsur (X əsr) kimi "ənləhəq" (mən haqqam") deməyə tam haqqı vardır" (7, 302). Şərq fəlsəfi fikrinin görkəmli nümayəndəsi Qəzali vurğulayır, "açıqca gördüm ki, sufilərə məxsus həqiqət kitablardan öyrənilməz, O həqiqətə yalnız insanın təcrübəsi, vəcdi, daxili dəyişmələri və ilahi eşqlə dünyanı unudub özünü tərk etmək vasitəsilə çatmaq olar" Həsən Bəsrî, Əbu Haşimi, Zünun-əl-Misri, Bəyazid Bistami, Cüneyd Bağdadi, Qəzali, Mühyəddin ibn Ərəbi, Cəlaləddin Rumi, Yunis Əmrə, Nəimi, Nəsimi və s. bütün fəaliyyəti və düşüncəsi ilə bu dəyərlərə köklənmişlər. Təsəvvüf poeziyasında vurğulanan simvollar hmsı mahiyyətə, sufi düşüncəsindəki haqqa doğru gedişin məzmununu ifadəyə hesablanmışdır. Məsələn, İ.Nəsimidən verilən nümunədə şəm, şəms sözlə-

rinin ehtiva etdiyi anlam sufilərin özünəməxsus sufi-irfani dilidir. Şair şam ifadəsi ilə irfan nurunu vurğulayır, “Haqq yolçusunun qəlbində yaranan ilahi eşq və həqiqət işığı (şam) onu doğru yola sövq edir, həqiqətlər bu işıqda görünməyə başlayır” və yaxud da şəms birlik, vəhdət, həqiqət, gözəllik rəmzləridir. Sufi ədəbiyyatında Tanrının camal surətlərinin nişanəsi olaraq əvvəldən axıra qədər özünü göstərir. Məhz o səbəbdən də Yunis Əmrə “ərənlər bir dənizdir” söyləyirdi.

Ərənlər bir dənizdir,
Aşiq gərək dalası.
Qəvvas gərək dənizdən,
Üzüb gövhər alası.

Məhəmməd haqqı bildi,
Haqqı özündə buldu,
Hər yanda haqq hazırdır?
Göz gərəkdir görəsi. (9, 143)

Göründüyü kimi, təsəvvüf poeziyası rəmzlərin funksional xarakteri ilə orta əsrlər fəlsəfi düşüncəsini, onun özünəməxsus sistemini, bədii-estetik, tarixi-mədəni funksiyasını bir tərəf olaraq aydınlaşdırır. Mövlanə Cəlaləddin Rumi vurğulayırdı ki, “hər kəs məni öz istedadı müqabilində görüb anlayır... Haqq yolçusununsa mənimlə ruhaniyyəti artaraq hissiyatı coşur və ney ona şəfa gətirir” (6, 46). Bütün bunlar təsəvvüf poeziyasının və onda ifadəliliyini tapan rəmzlərin funksionallığının geniş mahiyyətli hadisə kimi fundamental məzmun kəsb etdiyini aydınlaşdırır.

İşin elmi nəticələri: Təsəvvüf poeziyası bütün məzmun və mahiyyəti ilə mükəmməl sistemlə səciyyələnir. Oradakı rəmzlər klassik fəlsəfi, dini-irfani dünyagörü, onun məram və məqsədini aydınlaşdırmaq üçün geniş imkanlara malikdir.

İşin elmi yeniliyi: Orta çağpoeziyasındarəmzlərin funksional mahiyyətinin aydınlaşması bütünlükdə təsəvvüf dini-irfani görüşlərinibir bütöv olaraq araşdırmağa şərait yaradır. İrfan dünyagörüşü, təsəvvüf fəlsəfəsi rəmzlərin funksionallığında ciddi faktura ilə səciyyələnir.

İşin tədqiq əhəmiyyəti: Rəmzlərinbir bütöv olaraq təsəvvüf poeziyası kontekstində araşdırılması etnomillili düşüncənin, ədəbi-mədəni prosesin gedişini daha geniş müstəvidə təhlillərə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, Elm və təhsil, 2014, 760 s.
2. Cəfər M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı, Azərənəşr, 1973, 350 s.
3. Füzuli M. Heyrət, ey büt. Bakı: Gənclik, 1989, 224 s.
4. Qasımlı M. Şah İsmayıl Xətəinin poeziyası. Bakı: Elm, 2002, 176 s.
5. Nəsimi İ. İraq divanı. Bakı: Yazıçı, 1987, 336 s.
6. Nuri Topbaş Osman. Mövlana dərğahından əsintilər. Bakı: İpək yolu, 2008, 432 s.
7. Səfərli Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1998, 632 s.
8. Şah İsmayıl Xətəi. Əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1976, 198 s.
9. Yunis Ə. Güldəstə. Bakı: Yazıç, 1992, 232 s.

UOT: 81/366

ŞƏXS ŞƏKİLÇİLƏRİNİN VƏ FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARININ ORFOQRAFİYASI ("RƏHBƏR" JURNALI ƏSASINDA)

Kənan BƏŞİROV

Bakı Mühəndislik Universiteti

kbesirov@beu.edu.az / kananbashir@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Azərbaycan dilində şəxs şəkilçiləri iki qrupa bölünür. Mənsubiyyət şəkilçilərindən törəyən şəxs şəkilçiləri şühudi keçmiş zaman və şərtşəklində işlənir. Şəxs əvəzlilərindən törəyən şəxs şəkilçiləri isə şühudi keçmiş zamanvəşərt şəkli xaricindəki bütün zamanlarda və feil şəkillərində işlənir.

Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələsində həm şəxs şəkilçilərinin, həm də feilin təsriflənməyən formalarında işlənən şəkilçilərin tələffüzü dəyişsə də, ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısında bu şəkilçilərin orta əsrlərdəki bəzi imla xüsusiyyətlərinin mühafizə edildiyi görünür. Məqalədə 1906-1907-ci illərdə ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısı ilə çap olunmuş "Rəhbər" jurnalından seçilmiş nümunələr əsasında əski Azərbaycan yazısında şəxs şəkilçilərinin və feilin təsriflənməyən formalarını əmələ gətirən şəkilçilərin yazılış xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

Açar sözlər: şəxs şəkilçiləri, feilin təsriflənməyən formaları, ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısı, "Rəhbər" jurnalı.

ORTHOGRAPHY OF MORPHOLOGICAL INDICATORS THAT SHOW TO WHOM SOMETHING BELONGS TO AND UNCONJUGATED VERB FORMS (BASED ON THE JOURNAL "REHBER")

SUMMARY

Morphological indicators that show to whom something belongs to are divided into two groups in Azerbaijani. Morphological indicators that show to whom something belongs to that are derived from possessive affix are used as definite past tense and condition form. But morphological indicators that show to whom something belongs to that are originated from personal pronouns are used as all tense and verb forms except definite past tense and condition form.

Though the pronunciation of both morphological indicators that show to whom something belongs to and suffixes of unconjugated verb forms have changed through the history of the Azerbaijani language, some spelling-features of these suffixes that belong to Middle Ages are observed to be maintained in ancient Azerbaijani alphabet that was in Arabic graphic form. The article is about wording peculiarities of morphological indicators that show to whom something belongs to and suffixes that make unconjugated verb forms in ancient Azerbaijani alphabet based on the samples chosen from the journal "Rehber" that was published in Arabic graphic form in ancient Azerbaijani alphabet in 1906-1907.

Key words: morphological indicators that show to whom something belongs to, unconjugated verb forms, ancient Azerbaijani alphabet in Arabic graphic form, the journal "Rehber".

ОРФОГРАФИЯ ЛИЧНЫХ ОКОНЧАНИЙ И НЕСПРЯГАЕМЫХ ФОРМ ГЛАГОЛА (НА ОСНОВЕ ЖУРНАЛА «РЕХБЕР»)

РЕЗЮМЕ

В азербайджанском языке личные окончания делятся на две группы. Личные окончания, производные от личных окончаний существительных, употребляются в совершенном виде и в условном наклонении. А личные окончания, производные от личных местоимений, употребляются во всех временах и формах глагола, кроме совершенного вида и условного наклонения.

На историческом этапе развития азербайджанского языка и в личных окончаниях, и в неспрягаемых формах глагола произношение используемых окончаний если и изменяется, то в письменности древне-азербайджанского языка с арабской графикой, в средневековье, сохранились некоторые особенности напи-

сания этих окончаний. В статье, на основе избранных образцов, опубликованных в 1906-1907 годы в журнале «Рехбер» на древне-азербайджанском языке с арабской графикой, в древней азербайджанской письменности были показаны особенности правописания окончаний, образующих личные окончания и неспрягаемые формы глагола.

Ключевые слова: личные окончания, неспрягаемые формы глагола, древне-азербайджанская письменность с арабской графикой, журнал «Рехбер».

Türkologiyada şəxs şəkilçilərinin mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. "Dilçilərdən A.N.Kononov... və digərlərinin fikrincə, şəxs şəkilçilərinin bir qismi mənsubiyyət şəkilçilərindən, digər bir qismi isə şəxs əvəzlilərindən törəmişdir." [8, s. 218] Hadi Mirzəzadə yazır: "İkinci şəxsin tək müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi **sən**, **san** ilə ifadə edilir. Bu isə mənşə etibarilə ikinci şəxs əvəzliyi **sən**, **san** ilə tamamilə əlaqədardır. **-sən**, **-san** inkişaf prosesində bütöv və ya bəsit şəkildə işlənmişdir." [12, s. 48]

Beləliklə, Azərbaycan dilində feillərin şəxsə görə təsriflənməsində istifadə edilən şəxs şəkilçiləri iki növdür. Biri şühudi keçmiş və şərt şəklinə istifadə edilən və mənsubiyyət şəkilçilərindən törəmiş olan şəxs şəkilçiləridir (1-ci şəxsin cəmi istisna olmaqla). Digəri isə, bunların xaricində qalan feil şəkillərində və qeyri-qəti gələcəkdə istifadə edilən və şəxs əvəzlilərindən törəmiş şəkilçilərdir (3-cü şəxs istisna olmaqla).

Aşağıdakı şəxs şəkilçiləri sadəcə şühudi keçmiş zaman və şərt şəklinin təsrifində istifadə edilir:

Şühudi keçmiş zaman

Tək	I Şəxs	-m	م	baxdı-m	باخدی-م	gəldi-m	گلدی-م
	II Şəxs	-ñ	ڭ	baxdı-ñ	باخدی-ڭ	gəldi-ñ	گلدی-ڭ
	III Şəxs	-	-	baxdı	باخدی	gəldi	گلدی
Cəm	I Şəxs	-k ²	ق / ک	baxdı-q	باخدی-ق	gəldi-k	گلدی-ک
	II Şəxs	-ñız ⁴	ڭز	baxdı-ñız	باخدی-ڭز	gəldi-ñız	گلدی-ڭز
	III Şəxs	-lar ²	لر	baxdı-lar	باخدی-لر	gəldi-lər	گلدی-لر

Tablodan göründüyü kimi, şühudi keçmiş zamanın şəxsə görə təsrifində ikinci şəxslərdə zaman şəkilçisinin saiti əski yazıda göstərilir, **n** samiti isə "sağır nun" hərfi ilə yazılır.

Şərt şəkli

Tək	I Şəxs	-m	م	baxsa-m	باخسا-م	gəlsə-m	گلسه-م
	II Şəxs	-ñ	ڭ	baxsa-ñ	باخسا-ڭ	gəlsə-ñ	گلسه-ڭ
	III Şəxs	-	-	baxsa	باخسا	gəlsə	گلسه
Cəm	I Şəxs	-k ²	ق / ک	baxsa-q	باخسا-ق	gəlsə-k	گلسه-ک
	II Şəxs	-ñız ⁴	ڭز	baxsa-ñız	باخسا-ڭز	gəlsə-ñız	گلسه-ڭز
	III Şəxs	-lar ²	لر	baxsa-lar	باخسا-لر	gəlsə-lər	گلسه-لر

Şühudi keçmiş zaman və şərt şəkli xaricindəki feil şəkillərində işlənən şəxs şəkilçiləri isə aşağıda göstərilmişdir.

Nəqli keçmiş zamanda II şəxsə **-miş** şəkilçisi istifadə edilmir, onun yerinə **-ib** şəkilçisi işlənir. "Rəhbər" jurnalında sadəcə iki nümunədə II şəxsin təkində **-miş** şəkilçisinin qısaldılmış variantını görə bilirik: (ولموسان) (olmusan), (قانماميسان) (qanmamısan). II şəxsin cəmində **-miş** şəkilçili nəqli keçmiş zamanın şəxsə görə təsri nümünələrinə rast gəlinməmişdir.

Nəqli keçmiş zaman: -miş⁴

Tək	I Şəxs	-am ²	م / ام	baxmış-am	باخمش-ام	gəlmış-əm	گلمش-م
	II Şəxs	-san ²	سان / سن	baxmı-san	باخمى-سان	gəlmı-sən	گلمى-سن
	III Şəxs	-dır ⁴	در	baxmış-dır	باخمش-در	gəlmış-dir	گلمش-در
Cəm	I Şəxs	-ıq ⁴	وق / وک	baxmış-ıq	باخمش-وق	gəlmış-ik	گلمشوک
	II Şəxs	-sız ⁴	سز	-	-	-	-
	III Şəxs	-lar ²	لار / لر	baxmış-lar	باخمش-لار	gəlmış-lər	گلمش-لر

Nəqli keçmiş zaman: -ib⁴

Tək	I Şəxs	-	-	-	-	-	-
	II Şəxs	-san ²	سان / سن	baxıb-san	باخوب-سان	gəlib-sən	گلوب-سن
	III Şəxs	-dır ⁴	در	baxıb-dır	باخوب-در	gəlib-dir	گلوب-در
Cəm	I Şəxs	-	-	-	-	-	-
	II Şəxs	-sıñız -sız	سڭز سز	baxıb-sıñız baxıb-sız	باخوب-سڭز باخوب-سز	gəlib-sıñız gəlib-sız	گلوب-سڭز گلوب-سز
	III Şəxs	-lar ²	لار / لر	baxıb-lar	باخوب-لار	gəlib-lər	گلوب-لر

Jurnalda bir yerdə III şəxsdə **-lər** şəkilçisinin işləndiyini görürük: (vermə-yibdirilər)[10, s. 13]

İndiki zaman

Tək	I Şəxs	-am ²	م / ام	baxır-am	باخور-ام	gəlir-əm	گلور-م
	II Şəxs	-san ²	سان / سن	baxır-san	باخور-سان	gəlir-sən	گلور-سن
	III Şəxs	-	-	baxır	باخور	gəlir	گلور
Cəm	I Şəxs	-ıq ⁴	وق / وک	baxır-ıq	باخور-وق	gəlir-ik	گلور-وک
	II Şəxs	-sız ⁴	سز	baxır-sız	باخور-سز	gəlir-sız	گلور-سز
	III Şəxs	-lar ²	لار / لر	baxır-lar	باخور-لار	gəlir-lər	گلور-لر

Qəti gələcək zaman

Tək	I Şəxs	-am ²	م / ام	baxacağ-am	باخاجاق-ام	gələcəğ-əm	گله جگ-م
	II Şəxs	-san ²	سان / سن	-	-	-	-
	III Şəxs	-	-	baxacaq	باخاجاق	gələcək	گله جک
Cəm	I Şəxs	-ıq ⁴	وق / وک	baxacaq-ıq	باخاجاق-ق	gələcəğ-ik	گله جی-وک
	II Şəxs	-sız ⁴	سز	-	-	-	-
	III Şəxs	-lar ²	لار / لر	baxacaq-lar	باخاجاق-لار	gələcək-lər	گله جک-لر

“Rəhbər” jurnalında qəti gələcək zamanda II şəxsə aid nümunələrə rast gəlinməmişdir.

Qeyri-qəti gələcək zaman

Tək	I Şəxs	-am ²	م / ام	baxar-am	باخار-ام	gələr-əm	گلر-م
	II Şəxs	-san ²	سان / سن	baxar-san	باخار-سان	gələr-sən	گلر-سن
	III Şəxs	-	-	baxar	باخار	gələr	گلر
Cəm	I Şəxs	-ıq ⁴	وق / وک	baxar-ıq	باخار-وق	gələr-ik	گلر-وک
	II Şəxs	-sıñız ⁴	سڭز	baxar-sıñız	باخار-سڭز	gələr-sıñız	گلر-سڭز
	III Şəxs	-lar ²	لار / لر	baxar-lar	باخار-لر	gələr-lər	گلر-لر

Arzu şəkli

Tək	I Şəxs	-am ²	م / ام	baxa-m	باخا-م	gələ-m	گله-م
	II Şəxs	-san ²	سان / سن	baxa-san	باخا-سان	gələ-sən	گله-سن
	III Şəxs	-	-	baxa	باخا	gələ	گله
Cəm	I Şəxs	-ıq ⁴	وق / وک	baxa-q	باخا-ق	gələ-k	گله-ک
	II Şəxs	-sıñız ⁴	سڭز	baxa-sıñız	باخا-سڭز	gələ-sıñız	گله-سڭز
	III Şəxs	-lar ²	لار / لر	baxa-lar	باخا-لر	gələ-lər	گله-لر

Vacib şəkli

Tək	I Şəxs	-am ²	م / م	baxmalı-yam	باخمالو- يام	gəlməli-yəm	گلملو-يم
	II Şəxs	-san ²	سان / سن	baxmalı-san	باخمالو- سان	gəlməli-sən	گلملو-سن
	III Şəxs	-dır ⁴	-	baxmalı-dır	باخمالو- در	gəlməli-dir	گلملو-در
Cəm	I Şəxs	-ıq ⁴	وق / وک	baxmalı-yıq	باخمالو- يق	gəlməli-yik	گلملو-يک
	II Şəxs	-sıñız ⁴	سڭز	baxmalı-sıñız	باخمالو- سڭز	gəlməli-siñiz	گلملو-سڭز
	III Şəxs	-dır-lar ⁴	لار / لر	baxmalı-dır(lar)	باخمالو- درلر	gəlməli-dir(lər)	گلملو- درلر

Lazım şəkli

Tək	I Şəxs	-am ²	م / م	baxası-yam	باخاسی- يام	gələsi-yəm	گله سی-يم
	II Şəxs	-san ²	سان / سن	baxası-san	باخاسی- سان	gələsi-sən	گله سی-سن
	III Şəxs	-	-	baxası-dır	باخاسی-در	gələsi-dir	گله سی-در
Cəm	I Şəxs	-ıq ⁴	وق / وک	baxası-yıq	باخاسی-يق	gələsi-yik	گله سی-يک
	II Şəxs	-sıñız ⁴	سڭز	baxası-sıñız	باخاسی- سڭز	gələsi-siñiz	گله سی- سڭز
	III Şəxs	-dırlar ²	لار / لر	baxası- dırlar	باخاسی- درلر	gələsi-dirlər	گله سی- درلر

Əmr şəkilçiləri

Əmr şəklində subyekt hərəkətin icra olunmasını yaxud olunmamasını əmr edir. Əmr şəklini əmələ gətirən şəxs şəkilçiləri digər şəxs şəkilçilərindən fərqlidir. Əmr şəklində sadəcə II şəxsin təkində şəxs şəkilçisi işlənir. II şəxsin cəmində həm -iñ⁴, həm də -iñiz⁴ şəkilçisi işlənir.

Tək

I im⁴ وم

II -

III-sin⁴ سون

Cəm

I -aq , -ək ک , اق

II -iñ⁴ / -iñiz⁴ ئڭز / ئڭز

III -sinlar, -sunlar سونلار-sinlər, -sünlär سونلر

Şəxslər	Tək				Cəm			
I Şəxs	قال-م	گيد-وم	اول-وم	گور-وم	چالش-اق	بیرلش-ک	اول-اق	گور-ک
	qal-ım	ged-im	ol-um	gör-üm	çalış-aq	birləş-ək	ol-aq	görək
II Şəxs	-	-	-	-	آس-ئڭز	اید-ئڭز	بویر-ئڭز	گور-ئڭ
	-	-	-	-	as-iñiz	ed-iñiz	buyur-uñuz	gör-üñ
III Şəxs	قال-سون	بل-سون	اول-سون	گور-سون	آرتیر-سونلار	چک-سونلر	اول-سونلار	دوگ-سونلر
	qal-sın	bil-sın	ol-sun	gör-sün	artır-sınlar	çək-sinlər	ol-sunlar	dög-sünlär

Sonu saitle bitən sözlərdə "y" bitişdirici samiti göstərilir: سویلایوم (söyləyim), ایلایوم (eyləyim).

Birinci şəxsin cəmində şəxs şəkilçisinin bəzən kərfi ilə yazıldığını görürük: ایدگ (edəg), گورگ (görəg).

Sadəcə jurnalın 4-cü nömrəsindəki bir yazıda XX əsr Azərbaycan türkçəsinə xas olmayan **-alim**² şəkilçisinə rast gəlirik. Yazı "Millətdaşlara xitab" [13, s. 17] adını daşıyır, "Ural oblasti Quryev bəldəsində" yaşayan Yarallah Muradov tərəfindən yazılmış məktubdur. Yazı tamamilə Osmanlı türkçəsitəsirində yazılmışdır.

ايدە لم edəlim	اولالم olalım	بولنالیم bulunalım	آچالم açalım
-------------------	------------------	-----------------------	-----------------

"XX əsrin əvvəllərinə kimi yazı dilində işlənən **-əlim**, **-alim** şəxs şəkilçiləri ardıcıl bir inkişaf xətti keçirməmişdir. Materiallar bu şəkilçilərin bütün dövrlərdə bir səviyyədə işləndiyini göstərmir. Müasir canlı danışq dili də bunun ümümləxəq dilinə dərin nüfuz etmədiyini göstərir. Xəq ədəbiyyatı materiallarının dilindən məlum olurki, əsl Azərbaycan dilinə aid olan xüsusiyyət bu şəxs şəkilçisini sıradan çıxarmışdır." [12, s. 139-140]

Göstərilən əmr şəkilçiləri ilə yanaşı məktubda [13, s. 17] **-iz**⁴ şəxs şəkilçilərini də görürük. "Müasir ədəbi dilimizdə işlənən birinci şəxsin cəmini bildirən **-k**, **-q** şəkilçiləri ilə yanaşı, əvvəlki dövrlərdə **-z** şəkilçisi də işlənmişdir... Birinci şəxsin cəmində **-z** şəkilçisinin işlənməsi halları təxminən XVIII əsrə qədər davam edir, lakin bu dövrdən sonra **-k**, **-q** şəkilçiləri danışq dilində olduğu kimi, yazı dilində də sabit şəkil alır. **-iz** şəxs şəkilçisi də mənşəyi etibarilə müstəqil şəxs əvəzliyi olan **biz**-lə əlaqədardır. Bu da **mən** əvəzliyinin məruz qaldığı səs dəyişməsi prosesini keçirmişdir. **Mən**-dən fərqli olaraq **biz** əvəzliyinin şəxs şəkilçisi şəklində işləndiyi Azərbaycan dili materiallarında nəzərə çarpmadı." [12, s. 147-148]:

اوگره نجگز ögrənəcəgiz	او قويا جا غز oxuyacağız
---------------------------	-----------------------------

Müasir ədəbi dilimizdə işlənməsə də, "Rəhbər" jurnalında Nəbatidən verilən şeir nümunələrində əmr şəklində 2-ci şəxsin təkində **-gilən** şəkilçisinə də rast gəlmək olur:

ديکلن degilən [9, s. 5]	ويرگلن vergilən [9, s. 6]	دوتگلن dutigilən [9, s. 7]	آچگلن açgilən [9, s. 7]
----------------------------	------------------------------	-------------------------------	----------------------------

"XVIII əsrdən sonra ədəbi əsərlərin dilində **-gilən** şəkilçisini tez-tez müşahidə edirik... – **gilən** şəkilçisinin əsas tərkibində geriyə assimlyasiya nəticəsində aldığı **-ginən** şəkli danışq dilində, xüsusən şərq qrupu dialektlərində geniş yayılması halları yerinə görə XIX əsr şairlərinin dilinə də təsir etmişdir..." [12, s. 138]

Əmr formasının inkarı

Əmr formasında inkar şəkilçisi **-ma** ما, **-mə** مه ilə yazılır:

گورمه سون görməsin	ایتمه گز etməñiz	دوتماسون dutmasın	قالماسون qalmasın
-----------------------	---------------------	----------------------	----------------------

Az da olsa, inkar şəkilçisinin sadəcə م ilə yazıldığı nümunələri də görürük: قيلميو كمنع (mən` qılmayıñ), ایتمسونلر (etməsinlər)

Xəbərlilik şəkilçiləri

İsimlərdə şəxs şəkilçiləri aşağıdakı kimi yazılır:

Şəxslər	Tək				Cəm			
	Samitlə bitənlərdə		Saitlə bitənlərdə		Samitlə bitənlərdə		Saitlə bitənlərdə	
I Şəxs	-am ² م		-yam ² يم		ق؛ك؛ا -iq ⁴		يق؛ك؛ا -yiq ⁴	
	انسانم	insanam	طلبه يم	tələbəyəm	انسانق	insanıq	طلبه يك	tələbəyik
II Şəxs	-san ² س		-san ² س		س؛ز -sınız ⁴		س؛ز -sınız ⁴	
	انسانس	insansañ	طلبه س	tələbəsañ	انسانسز	insansañız	طلبه سز	tələbəsañız
III Şəxs	-dır ⁴ د		-dır ⁴ د		در؛ر -dırlar ⁴		در؛ر -dırlar ⁴	
	انساندر	insandır	طلبه در	tələbədir	انساندیر	insandırlar	طلبه در	tələbədirler

Tablodan da göründüyü kimi:

- I şəxsin təkində şəkilçinin saiti yazılmaz. Söz sait səslə qurtarırsa, "y" bitişdirici samiti yazılır.
- II şəxsin təkində şəkilçinin saiti yazılmaz, yalnız bir formada (ñ) səsinə göstərən ئ ilə yazılır.
- I şəxsin cəmində şəkilçinin saiti yazılmaz. Söz saitlə qurtarırsa, "y" bitişdirici samiti yazılır. Söz kökünün qalın, yaxud incə saitli olmasına görə şəkilçinin ق -lı, yaxud müqabil olaraq -کلی şəkli yazılır:

بويوک	اوغولق	معلمک	اولادق
böyük-ük	oğul-uq	müəllimik	övladıq

- II şəxsin cəmində şəkilçinin saiti yazılmaz, yalnız bir formada (ñ) səsinə göstərən ئ ilə yazılır.
- III şəxsin təkində bu gün ahəng qanuna görə dörd şəkli olan xəbərlilik şəkilçisi əski yazıda sadəcə bir formada yazılır və şəkilçinin saiti göstərilmir. III şəxsin cəmində də xəbərlilik şəkilçisi eyni qayda ilə yazılır.

Feli Sifət

Həm feilin, həm də sifətin xüsusiyyətlərini daşıyan sözlərə feili sifət deyilir. Feli sifət şəkilçiləri aşağıdakılardır:

- ✓ -mış⁴
- ✓ -dıq⁴⁺ məns.
- ✓ -an²
- ✓ -acaq²
- ✓ -ası²
- ✓ -malı²

-mışمیش⁴

بوکلمش	سولمش	کدرلنمش	باتمش
bükülmüş	solmuş	kədərənmiş	batmış

-dıq⁴دوق؛ دوک

-dıq, -duq şəkilçiləri دوق ilə, **-dig, -düg** şəkilçiləri isə دوک ilə yazılır.

گوردوگی	دوتدوقئزدن	گیتدوگی	ياشادوقمز
gördüğü	dutduğunuzdan	getdiği	yaşadığımız

Çox az nümunədə **-dik** şəkilçisinin دیک, **-dıq** şəkilçisinin isə دیق şəklində yazıldığını görmək olur: ایتدیگمدن (etdigimdən), **یازدیگی** (yazdığı).

Ümumiyyətlə, ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısında sonu ک ilə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi gəldikdə bu hərf گ hərfinə çevrilir. Sonu ق ilə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda isə bu hərf olduğu kimi qalır, yazıda غ hərfinə çevrilmir. "Rəhbər" jurnalında دوق **-dıq** şəkilçisindən sonra sait səs gəldikdə ق hərfinin yazılışda çox nadir də olsa غ-a çevrildiyini görürük: اولدو غی (olduğu).

-an²ان؛ ن

گن (مداخل)	اکلشن (کند)	یخلان (تک)	اوتوران (جوان)
gələn (mədaxil)	əgləşən (kənd)	yıxılan (tək)	oturan (cavan)

-acaq²اجاق؛ بچک

ایدھجک (اوضاع) تولد	کلھجک (سعادتیمز)	واقع اولاجاق (اجتماع)	بویولاجاقین
təvəllüd edəcək (övza)	gələcək (səadətımız)	vaqe' olacaq (ictimai)	yuyulacağın

اسى / بسى -asi

-asi şəkilçisi həm اسى , həm də بسى formasında yazılır. -əsi şəkilçili nümunələrə isə jurnalda rast gəlinməmişdir.

اولنھسى (حکم) اجرا
icra olunası (hökm)

ازالہ اولوناسى (قان)
izalə olunası (qan)

رد اولاسى (رطوبت)
rədd olası (rütubət)

مالى -malı

Rəhbər jurnalında -malı² feli-sifət şəkilçisinin işləndiyi sadəcə bir nümunəyə rast gəlinmişdir: (مراىنامہ) bərk yapışmalı (məramnamə)

Felibəglama

Həm feilin, həm də zərfin xüsusiyyətlərini daşıyan sözlərə feili bağlama deyilir. Feli bağlama aşağıdakı şəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gəlir:

- ✓ -ib⁴
- ✓ -araq²
- ✓ -madan²
- ✓ -a², -a²
- ✓ -anda²
- ✓ -dıqda⁴
- ✓ -arkən²
- ✓ -dıqca⁴
- ✓ -ınca⁴
- ✓ -ar², -maz²

وب⁴-ib⁴

گوتوروب
götürüb

يوموب
yumub

گوگروب
gögərüb

توپلانبوب
toplanıb

اراق؛ پرک²-araq²

مراعت ایدهرک
mürəət edərək

اظهار ایدهرک
izhar edərək

میدانه قویاراق
meydana qoyaraq

یرغالاناراق
yırğalanaraq

-madan² şəkilçisinin işləndiyi nümunələrə jurnalda rast gəlinməmişdir.

ا ؛ ه² -a²

ایده بلمزله
edə bilməzlər

دوگه دوگه
dögə dögə

قازانا بیلرک
qazana bilərək

دایانا بیلمیورم
dayana bilməyirəm

انده ؛ نده² -anda²

گلنده
gələndə

یتوشنده
yetişəndə

طوغولانده
doğulanda

آچیلانده
açılanda

-anda şəkilçisinin nadirən, اندا şəklinə yazıldığını da görürük: اوقویاندا (oxuyanda)

دوقده ؛ دیکده ؛ دکده⁴ -dıqda⁴

-dükdə , دیکده şəkilçisi -dikdə; دوقده şəkilçiləri eyni cür yazılır: -dıqda və -duqda şəkilçisi isə دکده şəklinə yazılır.

گوردکده
gördükdə

قورودوقده
qoruduqda

گلدیکده
gəldikdə

چاتدوقده
çatdıqda

-**dıqda**⁴ şəkilçisinin yazılışında **ı**⁴ saitinin yazılmaması yaxud **ی** ilə yazılması kimi istisnaları da görmək olur:

گوریندیکده göründükdə	اوخودقده oxuduqda	ایتدکده etdikdə	باغلاقدده bağladıqda
--------------------------	----------------------	--------------------	-------------------------

-arkən²

Rəhbər jurnalında **-ərkən** (رکن) feli bağlama şəkilçisinin işləndiyi sadəcə bir nümunəyə rast gəlinmişdir, **-arkən**-li nümunələrə rast gəlinməmişdir: د و شرکن (düşərkən)

-**dıqca**⁴: د و قجه ؛ د و كجه

-**duqca** və **-dıqca** şəkilçiləri د و قجه, **-dikcə** və **-dükcə** şəkilçiləri isə د و كجه şəklində yazılır:

د و شد و كجه düşdükcə	اولد و قجه olduqca	ایتد و كجه etdikcə	باشاد و قجه yaşadıqca
--------------------------	-----------------------	-----------------------	--------------------------

Jurnalda iki yerdə **-dıqca** şəkilçisi üçün fərqli yazılışdan istifadə edildiyini görürük:

اوخودقجه (oxuduqca), اوخودقجه (oxuduqca)

-**ınca**⁴ نجه

-ınca, **-incə** və **-unca** şəkilçiləri نجه şəklində yazılır. **-üncə** şəkilçisinin işləndiyi nümunələrə rast gəlinməmişdir.

دوینجه doyunca	کلنجه gəlincə	یغلنجه yığılınca
-------------------	------------------	---------------------

-ar, **-maz**² şəkilçisinin işləndiyi nümunələrə jurnalda rast gəlinməmişdir.

Məsdər

Həm feilin, həm də ismin xüsusiyyətlərini daşıyan məsdər feillərə **-maq**² şəkilçisi artırmaqla düzəlir.

-**maq**²: ماق ؛ مک

-maq şəkilçisi əsasən, ماق şəklində yazılır, lakin مق ilə yazılan nümunələri də görürük: اولماماقدن (olmamaqdan), سغلاماغه (sığallamağa). **-mək** şəkilçisi isə مک şəklində yazılır:

اوگرنمک ögrənmək	دوگمک dögmək	اودماق udmaq	آغلاماقد ağlamaq
---------------------	-----------------	-----------------	---------------------

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov, M., "Rəhbər" jurnalının tarixindən, "Azərbaycan müəllimi" qəz., Bakı: 1968, 5 may.
2. Aşırılı Akif. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), Elm və Təhsil, Bakı, 2009, 171 s.
3. Bayramoğlu Alxan. "Dəbistan", "Məktəb", "Rəhbər"-pedoqoji jurnalistikamız: 22 iyul Milli Mətbuat günüdür, "Azərbaycan müəllimi" qəz. Bakı: 2011, 22 iyul.
4. Eminov A. İlk pedoqoji jurnallarımız "Dəbistan" və "Rəhbər", "Azərbaycan müəllimi" qəz., Bakı, 1981, 30 dekabr.
5. Əlizadə Samət. Əski Azərbaycan yazısı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993, 141 s.
6. Ərəb və fars sözləri lüğəti / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Yazıçı, 1985, 1035 s.
7. Hacıyeva Zəminə. Əski əlifba. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 1989, 78 s.
8. Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası I. Bakı: Nurlan, 2007, 280 s.
9. Köçərli Firidun. Ədəbiyyatımıza dair // "Rəhbər" jurnalı, Bakı: 1906, № 1, s. 3-10
10. Köçərli Firidun. Ədəbiyyatımıza dair // "Rəhbər" jurnalı, Bakı: 1906, № 3, s. 12-13
11. Məmmədov Əflatun. "Dəbistan", "Məktəb" və "Rəhbər" jurnalları. Bakı: Maarif, 1983

12. Mərdanov Misir. Azərbaycan təhsil tarixi. 3 cildə, I cild, 295 s. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2011.
13. Mirzəzadə Hadi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 376 s.
14. Muradov Yarallah. Millətədlərə Xitab // "Rəhbər" jurnalı, Bakı: 1906, № 4, s. 17
15. "Rəhbər" jurnalı, 5 nömrədə, 1-5-ci № / Mahmud bəy Mahmudbəyovun nəşirliyi və redaktorluğu ilə. Bakı: "Füyuzat" və "Kaspi" qəzetinin mətbəəsi, 1906-1907, 89 s.
16. Rüstəmovə Təhminə. Əski əlifba. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1996, 82 s.
17. Tanrıverdi Əzizxan. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 538 s.

TÜRK DİLİNDƏ

18. Develi Hayati. Osmanlı Türkçesi Kılavuzu 1. İstanbul: 3F, 2006, 443 s.
19. Develi Hayati. Osmanlı Türkçesi Kılavuzu 2. İstanbul: Kesit, 2012, 442 s.
20. Develliöglü Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1993, 1195 s.
21. Sami Şemseddin. Kâmus-ı Türki. İstanbul: Enderun, 1989, 1074 s.
22. Kaplan Muharrem. Sovyet dönemi öncəsi Azərbaycan matbuatı araştırmaları bibliyografyası // Journal of Qafqaz University. Philology and Pedagogy, Bakı: 2013, C.1, № 2, s. 147-162

№: 81`373

XIX ƏSR MƏNBƏLƏRİ KİLİT KƏNDİ VƏ KİLİTLİLƏR HAQQINDA

İslam HÜSEYNOV

Bakı Mühəndislik Universiteti

iahuseynov@beu.edu.az

XÜLASƏ

Naхçıvanın XIX əsr tarixi, mədəniyyəti, yaşayış obyektləri, sosial həyatının və s. öyrənilməsində həmin əsrə aid mənbələrdə çap edilən materillər indi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin mənbələrdə Naхçıvan və Ordubad şəhərləri ilə yanaşı, bəzi kənd və qəsəbələr ilə bağlı da maraqlı qeydlər var. Belə yaşayış obyektlərindən biri də Kilit kəndidir.

Məqalədə Kilit kəndi, kilit dili və kilitlilər haqqında fikir bildirən İ.Şopen, S.Zelinski, Y.Pasxalov və s. kimi tədqiqatçıların əsərləri tədqiq edilir, başqa müəlliflərlə müqayisələr aparılır. Kilit oykoniminin mənşəyi, kilit dili haqqında mülahizələr və s. məsələlərə toxunulur.

Açar sözlər: Kilit oykonimi, kilit dili, kilitlilər, XIX əsr mənbələri.

XIX CENTURY SOURCES ABOUT KILIT VILLAGE AND KILITS

SUMMARY

The materials published within the the context of XIX century are now of great importance in the study of Nakhchivan's XIX history, culture, dwelling houses, social life and etc. These sources hold a very interesting notes on some villages and towns along with Nakhchivan and Ordubad. One of such dwelling houses is Kilit village.

The article embraces the comments of researchers like I. Chopin, S. Zelinski, Y.Pasxalov about Kilit village, Kilits, the works of such researchers are studied, comparisons with other authors are conducted. The origin of Kilit oykonim, views about kilit language and other issues are also touched.

Key words: Kilit oykonim, Kilit language, Kilits, XIX century sources.

ИСТОЧНИКИ XIX ВЕКА О ДЕРЕВНЕ КИЛИТ И О КИЛИТЦАХ

РЕЗЮМЕ

При исследовании истории, культуры, жилищных объектов социальной жизни и т.д. Нахчывана в XIX веке и сегодня большое значение имеют печатные источники времени. В этих источниках наряду с информацией о городах Нахчыван и Ордубад имеются интересные замечания касающиеся некоторых деревень и поселений. Одним из таких жилищных объектов является деревня Килит.

В настоящей статье исследуются информация о деревне Килит, языке ее жителей и о самих жителях, содержащаяся в произведениях таких авторов как И.Шопен, С.Зелинский, Я.Пасхалов и др., а также проводится сравнение с произведениями других авторов. В статье автор касается генезиса ойконима "Килит", гипотезы о килитском языке и других вопросов.

Ключевые слова: ойконим Килит , килитский язык , килитцы, источники XIX века.

Qafqaz, eləcə də Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və iqtisadi həyatı, tarixi, mədəniyyəti, dil və ədəbiyyatı, təbiəti, məişəti və s. haqqında dəyərli məlumatların qeyd olunduğu XIX əsr mənbələri, əsasən də rusdilli mənbələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənbələrdə xarici və yerli müəlliflər tərəfindən toplanaraq yazıya alınmış müxtəlif sahələrlə bağlı materiallar indi də tədqiqat obyektini kimi maraqlı doğurur. Bu materialların içərisində Naхçıvanla da bağlı məlumatlar yer alır. Belə mənbələrə SMOMPK, "Сборник сведений о Кавказе", "Кавказский календарь", "Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества" və s. kimi toplularla yanaşı, İ.İ.Şopen, V.N.Qriqoryev, S.P.Zelinski, K.A.Nikitin və s. alim və ziyalılar tərəfindən çap olunmuş kitab və məqalələr də aiddir. Bu mənbələrin içeri-

sində SMOMPK (Qafqaz əraziləri və xalqlarının (qəbilələrinin) təsvirinə dair materiallar toplusu) məcmuəsinin xüsusi yeri vardır. Bilindiyi kimi, bu məcmuənin 1881-ci ildən 1929-cu ilə kimi cəmi 46 nömrəsi çap olunmuşdur. Bunlardan 44-ü 1881-1915-ci illər arasında Tiflisdə, son iki nömrə isə (1926-cı ildə 45-ci, 1929-cu ildə 46-cı sayları) Maxaçqalada işıq üzü görmüşdür. SMOMPK-da məqalə ilə çıxış edən müəlliflərin bir çoxu müxtəlif məktəblərdə və təhsil müəssisələrində işləyən müəllimlər və inspektorlardır. Onu da təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, rus müəlliflərin bəziləri Naxçıvanla (eləcə də Azərbaycanla) bağlı yer adlarını, folklor nümunələrini, bəzi adət və ənənələri heç bir əsas olmadan erməni və ya fars nümunələri kimi təqdim edirlər. Bu da obyektiv tədqiqat üçün ciddi problemlər yaradırdı. Son dövrlərdə Azərbaycanda XIX əsr rus mənbələri ilə bağlı yazılmış tədqiqat işləri həqiqətin aydınlaşdırılması və bu tipli problemlərin aradan qaldırılması baxımından böyük rol oynayır.

Mənbələrdə Naxçıvan və Ordubad şəhərləri ilə yanaşı, bu zonanın bəzi kənd və qəsəbələri ilə bağlı da maraqlı qeydlər var. Yazı müəlliflərinin diqqətini çəkən belə yaşayış obyektlərindən biri də Kilit kəndidir.

Ordubad rayonuna aid Kilit kəndi rayon mərkəzindən 16 km cənub şərqdə, Naxçıvan-Bakı dəmir yolunun sol tərəfində, Zəngəzur silsiləsinin ətəyində yerləşir. Hal-hazırda kənddə, demək olar ki, heç kim yaşamır. Ermənistan ilə tam sərhəddə yerləşdiyinə görə, 1992-ci ildə məlum hadisələr ilə bağlı olaraq əhali rayonun digər kəndlərinə köçmüşdür. Sıldırımlı qayalar və dərələrlə əhatə olunmuş Kilit kəndinin adı ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Onu da qeyd edək ki, kəndin adı "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Külüt və Külüd formasında qeydə alınmışdır (7, 119; 142) Kilit oykonimini N.Smironov "açar" (Ключ (к Ордубады)) sözü ilə əlaqələndirir (16, 115). Daha öncə K.Qan da toponimi bu şəkildə izah etmişdir (8, 83). "Azərbaycan toponimləri" ensiklopedik lüğətində isə Kilit oykoniminin İran dillərində «qala» mənasını verən "kələt" sözündən yarandığı qeyd olunur (1, 292). Lüğətin sonrakı nəşrində də (2007) eyni fikir təkrarlanır (2, 281). Bəzi tədqiqatçılar coğrafi adın yenə də qədim fars dilinə aid "kelaş"- "dağ başında qala" sözündən yarandığını qeyd edirlər (3, 75). Kələt və kelaş sözləri eyni leksemin fonetik variantları hesab oluna bilər. B.İbrahimov isə Kilit sözünün gel tayfası ilə bağlı yarandığı fikrini söyləyir (6, 16). Tədqiqatçı alim F.Rzayev də oykonimin (Külüt formasını əsas alaraq) gel tayfa adı və at –"yer, məkan" sözü əsasında formalaşdığını və "Gel yurdu" mənası daşdığını qeyd edir (15, 366). A.Fərəcov kəndin adını etnotoponim hesab edir və Kilit sakinlərinin qədim kilit qəbiləsindən çıxdıqlarını qeyd edir (5, 28).

Toponim haqqında "açar" izahını, təbii ki, doğru hesab etmək mümkün deyil. Bu, sadəcə rus müəlliflərin sözün izahına səthi yanaşmalarının nəticəsidir. Kilit adının etnotoponim olması məsələsi müzakirə predmeti ola bilər. Belə ki, yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, Kilit sözünün ilk komponentini ("kil") gel etnonimi ilə bağlamaq mümkündür. Burada gel/gil/kil transformasiyası türk dilləri üçün qanunauyğun haldır (g~k və e~i əvəzlənmələri). Etnonimin "gil" variantı Ordubad rayonu ərazisindəki Gilançay, Xaraba Gilan və s. kimi toponimlərin də tərkibində əsas komponent kimi çıxış edir. Sözün ikinci komponenti olan "-it" formasını isə qədim cəmlək əlaməti, eyni zamanda etnonimdüzəldici forma kimi qəbul etmək olar. Bənzər əlamət qədim türk-monqol tayfa adları kimi qeyd olunan kinçit, suqait, tanğıt, sinit və s. kimi etnonimlərin tərkibində də müşahidə edilməkdədir. Bütün bunları nəzərə alıb, Kilit oykoniminin gel və ya ondan əmələ gəlmiş kilit etnonimindən yaranmasını demək mümkündür.

XIX əsr müəlliflərinin bu yaşayış obyektinə marağı daha çox həmin kənddə yaşayan əhəlinin sadəcə özlərinə məlum olan fərqli bir dildə danışması məsələsi ilə bağlıdır. Kilit dili haq-

qında keçən əsrin (XX əsr) ortalarında A.Həsənov tərəfindən yazılmış məqaləni (9) nəzərə almasaq, bu məsələ ilə bağlı, demək olar ki, əhatəli elmi tədqiqat aparılmamışdır. Bunu həmin dil ilə bağlı ciddi leksik və qrammatik faktların olmaması ilə bağlamaq olar.

Bu məsələ haqqında bəhs edənlərin əksəriyyəti Kilit dili haqqında ilk məlumatın 1852-ci ildə İ.İ.Şopen tərəfindən verildiyini qeyd edirlər. Bu, müəyyən mənada doğrudur, amma dəqiq deyil. Belə ki, Kilit sakinlərinin özünəməxsus dili haqqında rus alimləri içərisində ilk məlumat İ.Şopenə (əslində Şopen əslən fransız idi) aid olsa da, həmin məlumat 1852-ci ildə yox, 12 il əvvəl - 1840-cı ildə dərc edilmişdir. Sankt-Peterburq İmperator Elmlər Akademiyasının 1840-cı ildə fransızca və almanca nəşr olunmuş Elmi Bülletenində (Bulletin scientifique publié par l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg) Rusiyanın taxıl ehtiyacları və əhali sayı haqqında məqalə ilə çıxış edən Koppen məqaləsinin bir hissəsində İ.Şopenin ona Zaqafqaziyanın 1828-ci ildən sonrakı əhalisinin sayı və mənşəyi ilə əlaqədar rus dilində material göndərdiyini qeyd edir. Həmin materialdan məqaləsində istifadə edən Koppen Şopenin bayat, şahdili, qacar, sədərkli, qaraqoyunlu, kəngərli və s. tayfalar ilə yanaşı, "Kilit kəndinin sakinləri"ndən də bəhs etdiyini yazır (4, 19). O qeyd edir ki, Şopenin məlumatına görə bu tayfalar artıq o qədər qarışıqlar ki, onların sayını və ayrılıqda neçə ailədən ibarət olduğunu dəqiqləşdirmək çətindir. Məqalənin bir hissəsində isə belə bir məlumat var: "Kilit sakinləri şiə məzhəbindəndirlər və özlərinə məxsus qəribə bir dildə danışırlar. Onlar 57 kişi və 47 qadıdan ibarətdirlər"(4, 20). Eyni məlumatlar Fransada nəşr olunan "L'Institut" jurnalının 1841-ci il 62-ci sayında (11, 29) və Peterburq Elmlər Akademiyasının "Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg" dərgisinin 1844-cü il nəşrində də təkrarlanır. Axıncıda əlavə olaraq qeyd olunur ki, kənddə 104 nəfər yaşayır və "Xınalıq kəndində də olduğu kimi" sakinlər fərqli dildə danışır (12, 194). Dərginin eyni sayında 1838-ci ilə aid "Rusiyanın ümumi əhali sayı haqqında Etnoqrafik Qeydiyyat" başlığı ilə verilmiş izahlı siyahıda da "Kilitlər" (kilitlər - İ.H.) sözünün qarşısında "öz dillərində danışan Kilit kəndinin sakinləri" ifadəsi qeyd olunmuşdur (12, 301). Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, İ.Şopen 1852-ci ildə çap olunmuş məşhur kitabında - "Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи" əsərində Kilit haqqında məlum məlumatları təkrarlayır və Kilit sakinlərinin 28 ailədən ibarət olduğunu qeyd edir. O, kilitlilərin tat, talış və ya deleqard(?), hətta tacik kökənli ola biləcəkləri ehtimalını irəli sürür (17, 539). Şopen bənzər iddianı başqa əsərində də təkrarlayaraq, qıl/gil dilinin iki ləhcəsindən bəhs edir və qeyd edir ki, düzənlikdəki ləhcənin fars dili ilə bəzi oxşarlıqları varsa, dağlıq ərazilərdəki ləhcə nisbətən talış dilini xatırladır. Burada o, ikinci ləhcənin Kilit ləhcəsi ilə yaxın ola biləcəyi ehtimalından bəhs edir (18, 408-409). İ.Şopen 1852-ci ildə nəşr olunmuş əsərində qeyd formasında iddia edir ki, guya Tasit də "Annallar" əsərində kilitlər haqqında xüsusi xalq kimi bəhs edir (17, 539). Bu iddianın elmi əsası yoxdur. Belə ki, eramızın təxminən 56 - 120-ci illəri arasında yaşamış qədim Roma tarixçisi Korneli Tasit "Annallar" ("Annales") əsərində antik Kilikiya bölgəsindən və kilikiyalılardan da bəhs edir. Kilikiya antik dövrdə indiki Türkiyənin, əsasən, Adana vilayətini əhatə edən bir bölgə olmuşdur. Kilikiyalılar isə hətə və assurlarla qohum olan bir çox qəbilədən ibarət idilər (14, 236). Həmin qəbilələrdən biri də Tasitə görə "klit" (clitarum) adlanırdı. Ancaq tarixçilər qeyd edir ki, Tasitin bəhs etdiyi qəbilə Kilikiyanın qərb əyalətlərində yaşayan kiet qəbiləsidir (21).

Kilit dili haqqında məlumat verən müəlliflərdən biri də S.P.Zelinskiydir. O, "Три магала: Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский. Географо-статистическое и сельскохозяйственное описание" adlı məqaləsində Kilit dilinin kürd dili ilə yaxın olması ehtimalından bəhs edir. O fikrini davam etdirərək yazır: "Onların dili sanki kürd, fars və ərəb dillərinə aid

sözlərin qarışığından ibarətdir. Kilit dilində indi sadəcə çox az sayda yaşlı sakin danışa bilir" (20, 248). Belə bir məlumatı, demək olar ki, eyni ifadələrlə M.H.Vəliyev (Baharlı) də vermişdir (19, 54). Böyük ehtimalla o, rus müəllifin qeyd etdiyimiz məqaləsindən təsirlənmişdir. S.Zelinski hətta məqaləsində kilit ləhcəsinə aid etdiyi qısa mətn (rus dilində tərcüməsi ilə birlikdə) və say bildirən sözləri də nümunə olaraq verir. Onun say kimi təqdim etdiyi leksemlər İran dillərinin elementlərini xatırladır (məs. pinc - 5, həft - 7, haşta - 80 və s.) (20, 248).

XIX əsr müəlliflərindən Kilit kəndinə ayrıca məqalə həsr edən Y. Paspalovu xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, İrəvan quberniyasının məktəbləri üzrə inspektor vəzifəsində çalışmışdır. Y.Paspalov SMOMPK-un 13-cü sayında "Kilit" adlı məqalə ilə çıxış edir. 10 səhifəlik bu yazıda kəndin yerləşdiyi ərazinin təsviri, kəndin sakinləri, onların məişəti, həyat tərzini və məşğuliyyəti haqqında müəyyən məlumatlar əks olunub. Paspalov məqaləsində də qeyd etdiyi kimi, onu bu kəndə gətirən kilitlilərin başqa bir dildə danışması ilə bağlı olan xəbərlər idi. Onun sözlərinə görə, kilitlilər "tatar dili" ilə yanaşı (məqalədə o dövr rusdilli yazıların əksəriyyətində olduğu kimi, Azərbaycan dili termini əvəzinə "tatar dili" ifadəsi işlənir, lakin bir yerdə Paspalov dilin adından bəhs edərkən "татарском" sözündən sonra mötərizədə "адербайджанском" ifadəsini işlədir (13, 342)) xüsusi, başqalarına məlum olmayan dildə danışa bilirmişlər. Bu da onda Kilit kəndini görmək arzusu oyadır. O, İrəvandan çıxıb Naxçıvan və Culfadan keçərək Ordubad şəhərinə gəlir. Yazıda Ordubadın təsvirinə də müəyyən qədər yer verilir (13, 335). Ümumiyyətlə, Paspalov məqaləsində obrazlı ifadələrlə geniş təbiət və yol təsvirləri verməyə çalışıb. Ordubadda da kilitlilərin fərqli bir dildə danışa bilmələri haqqındakı məlumatı dəqiqləşdirəndən sonra o, şəhər məktəbinin müəllimləri Suvorov və molla Səməndərov, eləcə də şəhər pristavı Əhməd-Sultanın müşayiəti ilə Kilitə yollanır. Məqalənin ilk sətirlərindən Paspalov 32 evdən ibarət bu kiçik dağ kəndinin sakinlərinin çox kasıb həyat tərzini sürmələrindən bəhs edir. Müəllif kənd sakinlərinin itaətkar və başısağrı olduqlarını və vergiləri vaxtında ödədiklərini qeyd edərək yazır: "Kilitdə ciddi asayiş pozuntuları və hadisələri, demək olar ki, olmur. Kiçik anlaşılmazlıqlar da olanda kəndin başçısı ədalətlə və şəriət qaydalarına uyğun şəkildə problemi həll edir" (13, 334). Kilitin meydanında qonaqları kənd sakinləri (yazıda onların sayının təxminən 80 nəfər olduğu qeyd edilir) dövrəyə alır. Paspalov kilitlilər haqqında yazır: "Onlar çox dürüst, əməksevər və mehribandırlar. Onların arasında münaqişə, fikir ayrılığı, oğurluq olmur. Musiqini günah hesab edirlər, hətta toylarında da musiqi ifa olunmur. Kilitlilər arıq, seyrəksaçlı və bəstəboydurlar" (13, 338). Yazıda kilitlilərin əsas qazanc mənbəyi kimi meşəliklərdən quru odun, çır-çırçı, yabanı ot-ələf yığaraq və ağac kömürü hazırlayaraq aparıb Ordubad şəhərində ucuz qiymətə satmalarından bəhs olunur. Kilit kəndinin təsvirinə də yer ayıran müəllif kənddəki daxmaların təbii daşdan çox primitiv şəkildə tikildiyini, torpaq döşəmli olduğunu və otağın ortasında təndir (bəlkə də kürsü - İ.H.) yerləşdiyini qeyd edir. Mətbəxin əsas yeməkləri kimi isə ağ bulamac, qurut və dağ göyərtiləri misal göstərilir (13, 339). Kənd haqqında yuxarıda danışılan məsələlərdən geniş şəkildə bəhs edəndən sonra müəllif və onu müşayiət edənlər kənd sakinlərindən əsas məsələni - "xüsusi kilit dili" məsələsini soruşurlar. Ancaq onları çox təəccübləndirən bir cavab alırlar: kəndlilər belə bir dili bilmirlərmiş. Paspalov kəndlilərlə dialoqu bu şəkildə təsvir edir: "Pristav kilitlilərə müraciət edərək dedi:

- Bizim üçün bir neçə söz deyiniz, o dildə ki, siz bilirsiniz.
- Hansı dildə? - kilitlilər soruşdu.
- O dildə ki, siz öz aranızda danışırırsınız.
- Bizim tatar (Azərbaycan) dilindən başqa bir dilimiz yoxdur və başqa bir dildə biz danışmırıq." (13, 341). Təkidlə soruşmaqlarına baxmayaraq, kəndlilər and-aman edirlər ki, ulu

əcdadlarımız, ola bilsin ki, başqa bir dil bilirmişlər, amma biz bilmirik. Müəllifin qeyd etdiyinə görə, hətta o, "öz dillərində" söyləyəcəkləri hər kəlmə başına Kilit sakinlərinə pul verməyi də vəd etsə də, onlar yenə də başqa dil bilmədiklərini deyiblər. Pasxalov sadəcə söhbət əsnasında kilitlilərin azərbaycanca danışdıqlarında qeyri-ixtiyarı işlətdikləri və Səməndərova tanış olmayan kəlmələri qeyd etməklə kifayətlənməli olub. Ancaq onun məqalənin sonunda verdiyi 16 söz və ifadədən ibarət kiçik siyahıda qeyd etdiyi sözlərin bir hissəsi sadəcə dialekt sözləridir (buraya vağ, tiyança, çəpiş və s. kimi sözlər aiddir). Bəzi ifadələr isə, böyük ehtimalla, iran dillərinə aid leksik vahidlərdən ibarətdir. Bir məqamı da qeyd edək ki, S.Zelinskiyin "kilit ləhcəsi"ndə kiçik bir mətn və yüzə qədər sayları nümunə kimi göstərdiyi vaxtdan sadəcə 12 il sonra kilitlilərin bu ləhcədə danışa bilməmələri qəribədir. Ola bilsin ki, Pasxalovun məqaləsində də qeyd etdiyi kimi, kənd sakinləri çəkindiklərindən başqa dil bildiklərini danıblar. Amma bu, o qədər də inandırıcı görünmür. Bəlkə də, XIX əsrin ortalarında Kilitdə yaşayan bəzi yaşlı sakinlər fərqli ləhcədə danışa bilirmişlər. Amma məqalədən də bəlli olduğu kimi, əsrin sonlarında artıq heç bir kilitli rəhbərlik şəkildə həmin ləhcədə sərbəst danışa bilmir.

Kilitlilərin mənşəyi ilə bağlı dəqiq bir məlumat yoxdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, rus müəlliflərinin bəziləri onların fars, kürd və ya talışlarla qohum olma ehtimalından danışırlar. Pasxalov Kilitə birlikdə getdikləri Səməndərova istinadən qeyd edir ki, rəvayətə görə, bu kəndin sakinləri bir üsyana görə Nadir şah tərəfindən buraya sürgün ediləblər (13, 338). Eyni məlumatı M.H.Vəliyev də verir (19, 54). Q.Qeybullayev isə kilitlilərin eramızdan əvvəl buraya sürgün edilmiş qədim marların xələfləri ola biləcəklərini ehtimal edir (10, 134). K.Smirnov da kilitlilərin əcdadlarının Deyləmdən sürgün edildiklərini yenə də ehtimal şəkildə qeyd edir (16,17). Kənd sakinlərinin əcdadlarının başqa yerdən buraya sürgün edilməsi ideyası həqiqətə yaxındır. Bu iddianı onunla izah etmək olar ki, Ordubad ərazisində başqa heç bir kənddə bəhs olunan "ləhcə"də danışan olmayıb. Zonanın əsas yerli sakinləri türkmənşəli tayfalar olubdur. Hətta, yuxarıda da bəhs etdiyimiz kimi, ehtimal edə bilərik ki, türkmənşəli Kilit toponimi sürgündən öncə də mövcud olmuşdur. Sadəcə sürgün edilən tayfa daha ağır şəraiti olduğuna görə məhz bu kəndə yerləşdirilmişdir.

Göründüyü kimi, Kilit sakinləri və onların dili ilə bağlı kifayət qədər məlumatın olmaması həmin dilin mənşəyi haqqında dəqiq elmi nəticəyə gəlməyə mane olur. Bu məsələ dilçilikdə hələ də mübahisə mövzudur. Əlimizdə olan faktların da, əsasən, XIX əsrə aid mənbələrə aid olması həmin mənbələrin önəmini bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 2000
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007
3. Budaqov B., Qeybullayev Q. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı, 2004
4. Bulletin scientifique publié par l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg, tome 6, St.-Petersbourg, 1840
5. Фараджев А. С. Ордубад. Баку: Азернешр, 1970
6. Ибрагимов Б.И. Средневековый город – Киран. Баку-Москва: Московская тип. №2, 2000
7. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996
8. Ган. К. Ф. Опыт объяснения Кавказских географических названий. СМОМПК вып. 40. Тифлиси, 1909, с. 1-164
9. Гасанов А.Г. О «тайном» языке жителей села Килит Нахичеванской АССР // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.IV, Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1966, с. 90- 95

10. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев, т.1 – Баку: Элм, 1991
11. L' institut. Journal général des Sociétés et Travaux scientifiques de la France et de l Étranger. №62 (février), Paris, 1841
12. Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg, tome 6, St.-Petersbourg, 1844
13. Пасхалов Я. Килить // СМОНПК. Вып. 13. Тифлис, 1892. с. 334-343.
14. Советская историческая энциклопедия. Том 7. Moskva, 1965
15. Rzayev F.H. Naхçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (m.ö. II-I minilliklər). Bakı, 2017
16. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Тифлись, 1934.-Баку: Озан, 1999
17. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее прсоединения к Российской империи. СПб., 1852
18. Шопен И. Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей. СПб., 1866. с. 408-409.
19. Vəliyev M. H. (Baharlı). Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan nəşr., 1993
20. Зелинский С.П. “Три магала: Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский. Географо-статистическое и сельскохозяйственное описание”. // “Сборник сведений о Кавказе”, т. VII, Тифлис, 1880, с. 209-275
21. <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1347006000#n59>

UOT:398:801.6

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA SÜJET KONTAMİNASİYALARININ MÜASİR DURUMU

Dürnisə SƏFƏROVA

AMEA Folklor İnstitutu

Bakı / AZƏRBAYCAN

dseferova@beu.edu.az

XÜLASƏ

Kontaminasiya peşəkar söyləyicilərin nağıla epik genişlik qazandırmaq, məlum süjetlər əsasında yeni nağıl yaratmaq üçün istifadə etdikləri əsas yaradıcılıq üsullarından biridir. Son illər toplanmış nağılların təhlili göstərir ki, müasir dövrdə klassik nağıllarda istifadə olunan bir çox kontaminasiya üsulları sıradan çıxmış, süjet birləşmələrinin sayı azalmış, dörd-beş və daha çox süjetdən qurulmuş mürəkkəb kombinasiyalı nağıllara, demək olar ki, rast gəlinmir. Şifahi ənənədən mənimsənilmiş ənənəvi kontaminasiyalar isə ciddi təhriflərə məruz qalmış, kombinasiyanı təşkil edən komponentlərdən bəziləri unudulmuş, bir süjetdən digərinə keçid kifayət qədər əsaslandırılmadığı üçün əsərin bədii tamlığı pozulmuşdur. Məqalədə kontaminasiyaların müasir durumu araşdırılır və bu qənaətə gəlinir ki, kontaminasiya peşəkar nağıl söyləyicilərinə xas yaradıcılıq hadisəsidir. Keçən əsrin birinci yarısından etibarən cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi dəyişikliklər ənənəvi nağıl məclislərinin, onunla birlikdə peşəkar nağılcılığın da sıradan çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Bu da müasir dövrdə kontaminasiya hallarının azalması və nağılyaratma prosesinin sənəginəsinə səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: kontaminasiya, söyləyici, süjet, nağıl, müasir durum.

MODERN SITUATION OF TYPE CONTAMINATION IN AZERBAIJAN FOLKTALES

ABSTRACT

Contamination is one of the key creativity methods used by professionals to create epic tales, to create a new folktale based on known subjects. Analysis of collected tales in recent years shows that, many contamination methods used in classical tales have failed, the number of type combinations have decreased, complicated combinations of four-five or more plot-pieces are almost never encountered. Traditional contamination which assimilated from oral tradition has been seriously distorted, some of combination components are forgotten, the artistic integrity of the work has been violated for transition from one type to another is insufficient. Modern situation of contamination investigated in the article and it concludes that, contamination is specific creative event for professional narrators. From the first half of the last century socio-economic changes in society have led to the disintegration of professional fairy tales and traditional folktales. This has led to decline of contamination and tale creation process in modern times.

Key words: contamination, narrator, pilot, fairy tale, modern situation.

СОВРЕМЕННЫЕ СОСТОЯНИЕ СЮЖЕТА КОНТАМИНАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗКАХ

РЕЗЮМЕ

Контаминация является одной из важных творческих способов используемых профессиональными сказителями для придания эпического расширения сказкам и для создания новых сказок на основе определенных сюжетов. Анализ собранных за последние годы сказок показали, что методы контаминации использованные в современном мире, в классической сказке вышли из строя, уменьшилось число сюжетных объединений, не встречаются сказки, состоящие из четырех, пяти и больших сюжетов со сложной комбинацией. А традиционные контаминации присвоенные из устной традиции, подверглись серьезным фальсификациям, забылись некоторые компоненты, составляющие комбинацию, из-за недостаточной обоснованности перехода из одного сюжета на другой, испортилась художественная целостность произведения. В статье исследуется современное состояние контаминаций и приходится к такому выводу, что контаминация является творческим событием, свойственным профессиональным сказителям. Начиная с первой половины прошлого века происходящие социально-экономические изменения, привели к потере традиционных сказительских собраний и вместе с тем профессиональных сказителей. А это стало причиной уменьшения случая контаминации и замедлению процесса создания сказок.

Ключевые слова: контаминация, сказитель, сюжет, сказка, современное состояние.

Son illər yazıya alınmış nağıllardakı kontaminasiyaların təhlili maraqlı nəticələr ortaya çıxarır. Araşdırma zamanı Qarabağ bölgəsi, Saatlı və Tovuz rayonlarından toplanmış 600 nağıldan yalnız 60-nda süjet birləşməsi təsbit edilmişdir ki, bu da təhlilə cəlb olunmuş nağılların 10 faizinin təşkil edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, keçən əsrdə qeydə alınmış nağıllarda bu nisbət daha yüksək idi.

Müasir dövrdə təsbit edilmiş kontaminasiyaların 44-ü iki, 10-u üç, 4-ü dörd, ikisi isə beş və daha çox süjetin birləşməsindən təşkil olunmuşdur. İki süjetdən təşkil olunmuş kontaminasiyalar süjet birləşmələrinin 73 faizini təşkil edir. Üç, dörd və daha çox süjetdən təşkil olunmuş birləşmələrin sayının əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli azaldığı müşahidə olunur. Kontaminasiya elə bir yaradıcılıq hadisəsidir ki, o tək-cə nağıllara mürəkkəbliyə gətirmir, həm də zamanın davamlılığını saxlayır, yeni süjetlər hesabına hadisələri inkişaf etdirməklə nağıla epik genişlik qazandırır. Dörd-beş və daha çox süjetin kombinasiyasından təşkil olunan belə nağıllar iri həcmli və epizodlarının çoxluğuna görə seçilir. Nağılcılıq ənənəsinin can çəkişdiyi müasir dövrdə onları uzun müddət ifa etmədən yadda saxlamaq qeyri-mümkün olduğu üçün belə nağıllar artıq söyləyicilərin hafizəsindən silinmiş, günümüzə yalnız iki və üç süjetli kombinasiyalar gəlib çatmışdır. Halbuki keçən əsrdə yazıya alınmış nağıllar arasında dörd-beş və daha çox süjet üzərində qurulmuş mürəkkəb kombinasiyalar xüsusi çəkiyə sahib idi. Nağılcılıq ənənəsinin zəifləməsi tək-cə mürəkkəb kombinasiyalı nağıllara deyil, eyni zamanda iri həcmli nağıllara da təsir göstərmişdir. Söyləyici xatirələrindən aydın olur ki, belə nağılların ifası axşamdan başlayıb səhərə qədər davam edirdi. Hətta elə nağıllar vardır ki, söyləyici bir gecədə onu tamamlaya bilməyib ardını növbəti axşama saxlayırdı. Təəssüflər olsun ki, günümüzdə söyləyicilər belə nağılların sadəcə adını xatırlayır, onların məzmununu isə unutmuşlar.

Keçən əsrdə toplanmış nağıllar mürəkkəb kontaminasiya üsulları ilə olduqca zəngin idi. Süjetlərin zəncirvari toxunuşundan tutmuş müxtəlif talelərin bir arada verildiyi mürəkkəb kompozisiyalı nağıllara qədər fərqli kontaminasiyalarla qarşılaşmaq mümkün idi. Belə kontaminasiyalardan, əsasən, sehrli nağılların təşkilində istifadə olunurdu. Son illər cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi dəyişikliklərlə əlaqədar sehrli nağılların auditoriyası daralmış, nəticədə vaxtilə geniş bir auditoriyanın zövqünü oxşayan həmin nağıllar indi ancaq ailə ortamında uşaqlar üçün söylənilməyə başlanmışdı. Folklor toplayıcılarının qeydləri, şifahi ənənənin müasir durumunu öyrənən tədqiqatçıların araşdırmalarında sehrli nağılların düşüüyü durumu göz önünə sərir. E.A.Kostyuxin klassik folklorun düşüüyü durum haqqında yazırdı: "Klassik folklor tədricən ölür. Qəhrəmanlıq eposu, sehrli nağıllar, ənənəvi lirik mahnılar həyatdan gədir, yeni mahnılar, çastuşkalar, lətifələr yaranır" (Rafayeva 2007). Nağıl süjetlərinin sistemləşdirilməsi sahəsində araşdırmaları ilə tanınan A.V.Rafayeva da müasir dövrdə yazıya alınmış sehrli nağılların V.Y.Proppun sehrli nağıllar üçün müəyyənləşdirdiyi ənənəvi struktur-dan uzaqlaşdığını, özünü-yad qütbləməsinin zəiflədiyini, sehrli nağıllar üçün xarakterik formullardan az istifadə olunduğunu qeyd etmiş və bunu sehrli nağılların aktiv yaşamdən pasiv yaşama keçməsi ilə əlaqələndirmişdi (Rafayeva). Azərbaycandada folklor toplayıcılığı ilə məşğul olan şəxslərin qeydlərində, toplularda yazılan ön sözlərdə eyni mənərə ilə qarşılaşırıq. İlk Rüstəmzadə son dövrlər qeydə alınmış sehrli nağılların klassik şəkildən uzaqlaşdığını vurğulayaraq məişət elementlərinin nağıl strukturuna daxil olması, söyləyicinin qəhrəmanın daxili aləminin təsvirinə geniş yer ayırması, sehrli, fantastik elementlərin arxa plana keçməsi, sosial elementlərin qabardılması, önə çıxarılmasını bu nağılların tənəzzülünün bir əlaməti kimi təqdim etmişdir (Usta söyləyicilər, 14). Məhz bunun nəticəsidir ki, orta və yaşlı nəsil arasında dəstəyini itirən sehrli və heyvanlar haqqında nağıllar uzun müddət ifa olunmadığından özü-

nün bədii keyfiyyətlərini itirmiş və unudulmağa məhkum olmuşlar. Bunu qeydə alınmış sehrli nağıl süjetlərinin sayı da göstərir. Müqayisəyə cəlb olunmuş nağılların içərisində cəmi 37 sehrli nağıl süjeti mövcuddur ki, onun da yalnız 21-idigər süjetlərlə kontaminasiyaya girir.

Sehrli nağılların epik dövriyədən çıxması həmin nağıllarda müşahidə olunan mürəkkəb kontaminasiya üsullarının da tənəzzülünə səbəb olmuşdur. Məhz bu səbəbdən klassik nağıllarda müşahidə etdiyimiz personajlar arasında qohumluq əlaqəsinin yaradılması, personajı hansısa hərəkətdən çəkəndirmək məqsədilə ibtətamiz məzmunlu hekayələrin söylənilməsi və s. kontaminasiya üsullarına müasir nağıllarda rast gəlinir. Keçən əsrdə toplanmış nağıllarda tez-tez müşahidə olunan kontaminasiya üsulu – qəhrəmanın hansısa bir əhvalatı öyrənməyə göndərilməsinə illər yalnız bir nağılda qeydə alınmışdır. Sehrli nağıllarda rast gəlinən kontaminasiya üsullarının böyük əksəriyyəti həmin nağılların dövriyyədən çıxması ilə sıradan çıxmışdır. Məsələn, personajı hansısa hərəkətdən çəkəndirmək məqsədilə ibtətamiz məzmunlu hekayələrin danışılması “Bilici uşaq” süjeti əsasında qurulan nağıllar üçün xarakterikdir. Müasir dövrdə haqqında bəhs olunan süjetin bir variantı belə qeydə alınmadığı üçün həmin kontaminasiya üsulu da təsbit edilməmişdir. Sehrli nağıllardan fərqli olaraq, dini nağıllar, novella vari nağıllar və qaravəllilər öz auditoriyalarını qoruyub saxladıqlarından onlarda maraqlı kombinasiyalarla qarşılaşmaq mümkündür.

Son illər toplanmış nağıllar arasında süjet birləşmələrinə ən çox novellavari nağıllarda (40 süjet) rast gəlinir. Onları 34 süjetlə qaravəllilər, 25 süjetlə dini nağıllar izləyir.

Müasir nağıllardakı kontaminasiyaların böyük əksəriyyətinə keçən əsrdə toplanmış nağıllar arasında da rast gəlinir, yalnız 24 kontaminasiya yenidir. Yeni kontaminasiyalar mürəkkəbliyinə görə deyil, süjet seçiminin orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Qarabağdan toplanmış “Heyvanların dili” nağılı “Eşşək və öküz” (TR 207A) + “Ovçu Pirim” (TR 670) süjetlərindən təşkil olunmuşdur. İşləməkdən yorğun düşmüş öküz eşşəyin məsləhəti ilə özünü xəstəliyə vurur, yiyəsi onun yerinə eşşəyi yükə qoşur. Öküzün işini görməkdən yorğun düşən eşşək bu dəfə öküzü inandırır ki, əgər sağalmasa, yiyəsi onu kəsəcək. Heyvanların yiyəsi onların danışğını eşidib gülür. Söyləyici bu detallı verdikdən sonra nağılı arvadın ərindən gülməyinin səbəbini soruşması, ərinin heyvanların məsləhəti ilə onu döyüb bu fikirdən daşındırması süjeti ilə davam etdirir. Yaxud “İsgəndər o dünyada” (TR 806*) süjetinin ənənəvi variantlarında İsgəndərə zülmət dünyasına getməyi və oradan qayıtmağın yolunu bir qoca başa salır. Qarabağdan toplanmış variantda isə bu məqsədlə “Qocaların öldürülməsi” (TR 981) süjetindən istifadə olunur: “Bir oğlan atasını səbətə qoyub dağın başına tərək etmək istəyir, atasının “səbəti də özünə apar, oğlun üçün gərək olar” sözündən təsirlənib adəti pozur və atasını evə qaytarır”. Həmin qoca hadisələrin sonrakı inkişafında İsgəndərə zülmət dünyasına getməyin yolunu başa salır. Belə nağıllarda klassik nağıllarda rast gəldiyimiz kontaminasiya üsulları, çoxsüjetli mürəkkəb birləşmələr yoxdur, sadəcə süjet seçiminin orijinallığına görə fərqlənirlər. Kontaminasiya üçün elə süjetlər seçilmişdir ki, asılı süjet əsas süjetdəki mövzunu davam etdirənlə oradakı hadisələrin inkişafına kömək edir.

Əli Süleymanovdan yazıya alınmış “Süleymana qalmayan dünya” nağılına söyləyici Süleyman peyğəmbərin cavan bir qıza aşiq olması, onun dünya qarısı olduğunu biləndən sonra tutduğu iş peşman olması süjeti ilə başlayır. Qarı Süleyman peyğəmbəri dünyaya, onun naz-nemətinə uymaqda günahlandırıb onu dünyaya uyanların halına baxmaq üçün bir dərəyə yönəldir. Bundan sonra söyləyici nağılı əldə etdikləri qənimət üstündə bir-birini öldürən üç gəncin nağılı ilə davam etdirir (TR 763).

Təkcə eyni qrup daxilində deyil, fərqli qruplara məxsus süjetlər arasında da kontaminasiyaya rast gəlmək mümkündür. Musa Bayramovdan yazıya alınmış “Üç qız” nağılı sehrli və novellavari nağılların birləşməsindən təşkil olunmuşdur. Nağılda böyük bacı vəzirin, ortancıl bacı vəkilin oğluna ərə getməyi, kiçik bacı isə Şah Abbasın onun hamam boxçasını götürməsinə arzu edir. Şah Abbas bacıların danışığını eşidib böyüyü vəzirin, ortancılı vəkilin oğluna alır, kiçik qızı isə şəhərdən qovur (TR 878*). Söyləyici nağılı kiçik bacının ilana ərə getməsi, böyük bacıların ilanun çıxdığı deşiyin ağzına saxsı qırıqları atması, ilanun bədənini yaralayıb qeybə çəkilməsi süjeti ilə davam etdirir (TR 432). TR 878 və TR 432 sayılı süjetlərin birləşməsi usta nağıl söyləyicisi Musa Bayramovun repertuarından qeydə alınsa da, həmin süjetlərin bir araya gətirilməsi onun öz təşəbbüsü deyildir. Çünki Musa Bayramov zəngin repertuara, gözəl təhkiyəyə sahib olmasına baxmayaraq, nağılı uzatmağın tərəfdarı deyildir. Ənənəvi nağıl formulalarına da nağılı uzatmaq üçün bir vasitə kimi baxdığından onlara o qədər də maraq göstərmirdi. Bu səbəbdən Musa Bayramovun repertuarında rastlanan kontaminasiyalar özünəməxsusluğuna görə seçilsə də, onlar söyləyicinin öz təşəbbüsündən irəli gəlir. Sadəcə olaraq, söyləyici həmin nağılları ənənədən o şəkildə mənimsəmiş və onları hafizəsində yaxşı şəkildə mühafizə edərək kifayət qədər təfsilatlı şəkildə bizə çatdırıb bilməmişdir.

Kontaminasiya yalnız nağıllara məxsus hadisə deyil, qeyri-nağıl nümunələri arasında da süjet birləşmələrinə rast gəlinir. Qeyri-nağıl nümunələrindəki kontaminasiya üsulları nağıllardakı qədər zəngin deyil, böyük qismi müəyyən süjetlərin bir personaj ətrafında cəmlənməsi hesabına baş verir. Məlumdur ki, şifahi ənənədə Molla Nəsrəddin, İsgəndər, Loğman və s. personajlar haqqında silsilə süjetlər mövcuddur, ifa zamanı söyləyici həmin süjetləri bir araya gətirməklə maraqlı bir mətn ortaya çıxarmış olur. Məsələn, Ağcabədi rayonundan yazıya alınmış “Molla və eşşəyi” lətifəsi dörd lətifə süjetinin birləşməsindən təşkil olunmuşdur. Odun yığmağa gedən molla balta əvəzinə çömçəni götürür. “Balta”nın qırılmış başını tapmaq üçün Həzrət Abbasa bir çanaq darı nəzir deyir. Çömçənin sınımış başını tapanda elə bilir ki, Həzrət Abbas, boyun olduğu nəziri almaq üçün onu göndərib. Növbəti süjetdə molla qızınmaq üçün eşşəyin belindəki yükə od vurur, yük qarışıq eşşəyi də yanır. Üçüncü süjetdə molla eşşəyi ilə yarışır: eşşəyi uzun yolla ötürüb özü kəsə yolla gəlir. Yolda canavarlar eşşəyi parçalayır. Sonuncu süjetdə isə molla eşşəyin otunu, yemini verməyi növbəyə qoymaq istəyir. Arvadı ilə şərt kəsir ki, kim birinci danışsa, eşşəyi o sulayacaq. Mürəkkəb kombinasiyalı nağıllarda gördüyümüz əsas və asılı tərəf burada yoxdur, lətifə dörd süjetin birləşməsindən təşkil olunsada, asılılıq münasibəti olmadığından hər bir süjet öz tamlığını qoruyub saxlamışdır. Ona görə də onların sərhədi, harada başlayıb harada qurtardıqları aydın bilinir. Bununla belə, bu kontaminasiyaların özündə də müəyyən qanunauyğunluq gözlənilir. Məsələn, “Molla və eşşəyi” lətifəsində kombinasiyanı təşkil edən süjetlərə diqqət yetirsək onların hamısında mollanın eşşəyi ilə olan macərəsindən bəhs olunduğunu görürük. Bir süjetdə molla qızınmaq üçün eşşəyin üstündəki yükü yandırır, digərində eşşəyi uzun yolla göndərib özü kəsə yolla gedir, dördüncü süjetdə eşşəyi sulamağı növbəyə qoymaq istəyir. Deməli, kontaminasiya üçün məzmunca bir-birinə yaxın süjetlər seçilmişdir. Eyni kontaminasiya üsuluna Ağcabədi rayonundan toplanmış Loğman haqqında rəvayətdə də rast gəlirik. Rəvayət Loğman və çobanların münasibətlərindən bəhs edən iki süjetdən təşkil olunmuşdur. Birinci süjetdə Loğman çobanların çojux yediyini görüb sevinir ki, çojux zəhərlənmə verəcək, o da onları müalicə edib yaxşı pul qazanacaq. Amma çobanların çojuxu yedikdən sonra qara qoyunu sağıb südünü köpük-köpüklü içdiklərini görüb təəssüflənir ki, süd zəhərlənmənin qarşısını alacaqdır. Digər süjetdə Loğman tərəkamə camaatının yulğunu yandırır onun istisinə qızındığını görüb sevinir ki,

yulğunun tüstüsü gözlərini ağrıdacaq, o zaman onları müalicə edib yaxşı pul qazanacaq. Qayıdan baş görür ki, çobanlar təzəyi yandırıb özləri onun ətrafında dəyirmi oturublar. Başa düşür ki, sevinci əbəddir, çünki təzəyin tüstüsü gözə dərmandır, gözün bütün ağrı-acısını aparır.

Ənənəvi kontaminasiyaların heç də hamısı bu dərəcədə mükəmməl deyildir, müasir nağıl söyləyicilərinin repertuarında çox vaxt onlar natamam şəkildə təqdim olunur, kontaminasiyanı təşkil edən tərəflərdən biri unudulduğu üçün söyləyici süjeti tam çatdırıb bilmir, əsaslandırma yetərincə tutarlı olmur. Nəticədə ənənəvi kontaminasiyalar bəzi müasir nağıl söyləyicilərinin repertuarında deformasiyaya uğramış şəkildə, naqis formada təqdim olunur. Məsələn, "Armudan bəy" (TR 545B) süjeti şifahi ənənədə, adətən, "Tülkünün borcu" (TR 1149A) süjeti ilə kontaminasiya olunur. Tülkü padşahın qızını qəhrəmana aldıqdan sonra onu sınaq fikrinə düşür. Bu əsaslandırmanı verdikdən sonra söyləyicilər nağılı, adətən, "Tülkünün borcu" süjeti ilə davam etdirir. Qarabağdan toplanmış "Tozdu bəyin nağılı"nda da söyləyici tülkünün qəhrəmanı sınaq üçün özünü ölüyü vurmağı, qəhrəmanın onu quyruğundan tutub bir kənara atmasını verir, amma süjeti təşkil edən digər gedişləri unuduğundan nağılın ardını gətirə bilmir və "tülkü elə bir fəsad törədir ki, oğlanı dəyirmançı gününə salır" deməklə nağılı tamamlayır. Bütün bunlar əslində nağılların uzun müddət ifa olunmamasından qaynaqlanır. Nağıllar uzun müddət ifa olunmadığı üçün söyləyici bir çox gedişləri unudur, üçləmərin nağıl strukturundan çıxması, təsvir və təfsilatın yoxluğu nəticəsində nağılların strukturu daha da bəsitləşir, olduqca primitivləşir. Məsələn, "Göydən gələn bəla" (TR 670****) nağılının ənənəvi variantlarında göydən gələn bəla öncə inəyə, ardınca ata və eşşəyə gəlir. Heyvanlarının öləcəyinin öyrənən yiyəsi aparıb onları satır, axırda bəla onun özünə gəlir. Həmin süjetin Qarabağdan toplanmış "Əzrayılın qardaşlığı" nağılindəki variantda bu gedişlərdən yalnız biri iştirak edir, digər ikisi unudulmuşdur. Yaxud "Kürəkən şir" (TR 552C*)+ "Gələcək nəsil" (TR 807**) süjetlərindən təşkil olunmuş "Cənnət xidmətçisi" nağılında kişi şirə ərə verdiyi qızına baş çəkməyə gedərkən yolda qeyri-adi hadisələrlə qarşılaşır: qarğa leşdən yedikdən sonra ağaca çıxıb Quran oxuyur, it dura-dura onun qarnındakı küçüklər zingildəyir və s. Həmin süjetin klassik variantları üç gedişdən təşkil olunduğu halda Qarabağdan qeydə alınmış variantda cəmi bir gediş iştirak edir. Üçləmələrin nağıl strukturundan çıxması, təsvir və təfsilatın yoxluğu nəticəsində üç süjetin birləşməsindən təşkil olunmuş "Əzrayılın qardaşlığı" nağılının həcmi iki səhifədən o tərəfə keçmir. Yaxud iki süjetin birləşməsindən təşkil olunmuş "Cənnət xidmətçisi" nağılının həcmi səhifə yarımındır. Halbuki usta nağıl söyləyicisi Qara Salehdən yazıya alınmış və TR 807** (Gələcək nəsil) süjetinin iştirakı ilə qurulan nağıl yeddi səhifə həcmindədir. Apardığımız bu müqayisə peşəkar söyləyici ilə adi söyləyicinin fərqi ortaya qoyur. Eyni süjet peşəkar söyləyicinin repertuarında daha təfsilatlı təqdim olunur, yüksək bədii keyfiyyətləri ilə seçilsə, adi söyləyicilərin repertuarında təfsilat və təsvirlərin yoxluğu, üçləmələrin nağıl strukturundan çıxması nəticəsində sadə, bəsit bir şəkil alır.

Müasir dövrdə nağıl söyləyiciləri nəinki gedişləri, bəzən kombinasiyanı təşkil edən süjetləri belə unudurlar. Məsələn, Qarabağdan toplanmış "Loğman" nağılı "Loğmanın erkən sevinci" (TR 1863*)+"Kim daha güclü zəhər hazırlayar" (TR 1863**) süjetlərinin kombinasiyasından qurulmuşdur. Birinci süjetdə Loğman təqib etdiyi adamın bulaqdan su içdiyini görüb sevinir ki, su onu ağırlaşdıracaq, nəticədə onu rahatlıqla tuta biləcək. Şəyirdi isə ona əbəs yerə sevindiği bildirir. Çünki həmin adam su içdikdən sonra kürəyini isti quma sürtür, isti qum artıq suyu onun bədənindən çıxardır (Qarabağ, III cild, 264). Söyləyicinin qeydindən aydın olur ki, şəyird Loğmanı daha iki məsələdə də üstələyir, amma söyləyici həmin süjetləri unuduğundan onlardan yalnız birini bizə çatdırır. Nəticədə dörd süjetin birləşməsindən təşkil olunmuş nağıl günümüzə ancaq iki süjetin kombinasiyası şəkildə gəlib çatmışdır.

Mürəkkəb kombinasiyalı nağıllarda asılı süjet əsas süjetin məzmununa tabe edildiyi üçün kombinasiyanı təşkil edən həlqələrdən birinin unudulması nağılda natamamlıq yaradır. Məsələn, Saatlı rayonundan qeydə alınmış “Üç qardaş” nağılı “Oğurlanmış üç şahzadə qız” (TR 301A) süjeti üzərində qurulmuşdur. Qəhrəman divləri öldürərək onların oğurladığı üç şahzadə qızı xilas edir. Böyük qardaşların kəndiri kəsib kiçik qardaşı quyuda tərک etmələrindən sonra qəhrəman qaranlıq dünyaya gəlib çıxır. Zümrüd quşunun balalarını yemək istəyən əjdahanı öldürür, əvəzinə quş onu işıqlı dünyaya çıxarır. Ənənəvi variantlarda bu süjet “Suyun qabağını kəsmiş əjdaha” (TR 300) süjeti ilə kontaminasiya olunur və qəhrəmanı işıqlı dünyaya çıxartmaq üçün Zümrüd quşunun tələb etdiyi qırx şaqqa əti və qırx tuluq su həmin süjetin hesabına təmin edilir. Suyun qabağını kəsmiş əjdahanı öldürüb onun qızını xilas etdiyinə görə padşah işıqlı dünyaya çıxması üçün lazım olan əti və suyu qəhrəman verir. Saatlı rayonundan qeydə alınmış variantda həmin süjet nağılın strukturundan çıxdığından qəhrəmanın işıqlı dünyaya çıxması üçün Zümrüd quşunun tələb etdiyi qırx şaqqa əti və qırx tuluq suyu haradan təhiz etdiyi aydın olmur. Kombinasiyanı təşkil edən həlqələrdən birinin unudulması nağılın bütövlüyünə xələl gətirmiş, bəzi fəaliyyətlərin havadan asılı qalmasına, əsaslandırılmamasına səbəb olmuşdur.

Göründüyü kimi, ənənəvi kontaminasiyalar müasir dövrdə çox naqis şəkildə təqdim olunur, kombinasiyanı təşkil edən bəzi süjetlər unudulur, bir süjetdən digərinə keçid kifayət qədər əsaslandırılmır. Süjetlər arasında möhkəm bağ yaranmadığı üçün nağıl bütöv, tam bir əsər təsiri bağışlamır. Halbuki, beş cildlik “Azərbaycan nağılları” toplusunda, həmçinin o dövrdə yazıya alınmış nağıllarda kombinasiyanı təşkil edən süjetlərin unudulması, kontaminasiyaların naqis şəkildə təqdimatı kimi nağılların bütövlüyünə, tamlığına xələl gətirən hallar, demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Belə halların son illər daha sıx müşahidə olunması nağılçılıq ənənəsində gedən proseslərlə bağlıdır.

“Folklor əsələri öz yaşanı boyunca dəyişməz qalmır, həmişə gerçəkliklə bağlı olmuş və müasirlərinə ünvanlanmışdır” (Vedernikova, 116). Ona görə cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, ənənəvi folklor məclislərinin məişətdən çıxması nağıl janrından yan keçməmişdi. Nağıllarda gedən keyfiyyət dəyişikliyi, ənənəvi nağıl stilindən uzaqlaşma, müasir məişət elementlərinin nağıl strukturuna nüfuz etməsi son illər toplanmış nağıllarda müşahidə olunan xüsusiyyətlərdir. Yeni toplanmış folklor örnəkləri üzərində aparılan araşdırmalarda, folklor toplayıcılarının qeydlərində nağılçılıq ənənəsinin zəiflədiyi, bəzi nağıl qruplarının epik dövrüyədən çıxmaq üzrə olduğu təəssüflə qeyd olunur. Əfzələddin Əsgərov “Azərbaycan folkloru antologiyası”nın XII cildində klassik folklorun durmuna diqqəti çəkərək yazır: “... klassik folklor gözümlərimizin qarşısında yoxa çəkilir. Nəinki söyləyici və ifaçı (ravi, naqqal) məktəbləri sıradan çıxıb, hətta tək-tük professional söyləyicilərə də təsadüf etmək, demək olar ki, mümkün deyil. ... Ravilər, naqallar, sayaçılar, xalq müğənniləri, xalq aktyorları (hoqqabazlar, şəbih-kərdanlar) və s. artıq yoxdur. Tək-tük halda ağacıllara (ağı deyənlər, bayatı çəkənlər, mərsiyəçilər) təsadüf etmək olur. Bu sirr deyil ki, ən populyar söyləyici tipi olan aşıq gözümlərimizin qarşısında iflasla üz-üzədir” (AFA, XII, 13-14). Müəllif daha sonra diqqəti nağıl söyləyicilərinə çəkərək yazır: “Nağıl söyləyiciləri olan ravilər, naqallar, dərvişlər xatirələrdən belə silinib. Nağıl məclisləri haqqında heç bir təəvvür yoxdur. Yaxşı nağıl biliciləri haqqında xatirələr isə professionallara aid deyil. Bu xatirələrdə söhbət həvəskar bilicilərdən gedir” (AFA, XII, 14). Region folkloruna həsr olunmuş araşdırmalarda da bölgələrdəki nağılçılıq ənənəsi, onun müasir durumundan bəhs edərkən təxminən eyni mənzərə ilə qarşılaşırıq. Nağılın auditoriyasının daralması, bədii keyfiyyətinin zəifləməsi, ənənəvi formulların nağıl strukturundan çıxması,

müasir məişət elementlərinin nağılların epik dünyasına nüfuz etməsi bu araşdırmalarda qırımızı xətt kimi keçir (Saatlı 2014, Süleymanova 2012).

Klassik folklorun bu durumu nə qədər ürək ağrıtsa da, əslində, qarşısalmaz bir prosesdir. Cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi dəyişikliklərlə əlaqədar zaman-zaman müəyyən nümunələr epik dövriyyədən çıxmış, onun yerini yeniləri doldurmuş, bir çox nümunələr dövrün, zamanın tələbi ilə yeni məzmun və forma qazanmışdır. Məsələn, oğuzların bir xalq kimi tarix səhnəsindən çıxması oğuz ərənlərinin, oğuz qəzavatlarının öyüldüyü “Dədə Qorqud” dastanlarının da epik dövriyyədən çıxmasına səbəb olmuş, onun yerini sufi fəlsəfi görüşlərin əks olunduğu məhəbbət dastanları doldurmuşdur (Əsgər 2013). Bu gün “Koroğlu”, “Abbas və Gülgəz”, “Əsli Kərəm” kimi iri həcmli əsərlərin yerini müəyyən şairlərin, aşuqların sözlərinə qoşulmuş qısa və yığcam rəvayətlərin tutduğunu görürük. Eyni vəziyyət nağıllarda da müşahidə olunur. Əvvəllər bütün yaş qrupuna məxsus insanların böyük həvəs və maraqla dinlədiyi nağılların auditoriyası bu gün daralmışdır. Müasir dövrdə nağıllar yaşlı insanlar tərəfindən ifa olunur, onların auditoriyası uşaqlardan və təsadüfi adamlardan təşkil olunur. Folklor məclislərinin məişətdən çıxması, varislik prinsipinin-folklorun yaşlı nəslədən gənc nəsle ötürülməsi prosesinin axsamasına, bu da öz növbəsində bir çox nümunələrin dövriyyədən çıxmasına səbəb olmuşdur.

Köhnə dünyanın şifahi irsi o vaxta qədər canlılığını qoruyub saxlayır ki, onların yaşamını sürdürməsinə şərtləndirən amillər cəmiyyətdə hələ qalmaqdadır. Daha aydın olması üçün bir fakta diqqət yetirək. Nə qədər ki, ənənəvi toy məclisləri yaşamını sürdürürdü, valideynlər öz övladlarını ata-baba toyları ilə evləndirir, köçürürdülər, qədim toy mahnılarını, “zopugetmə”, “toy güləşi” kimi müxtəlif oyunları həmin məclislərin strukturunda görə bilirdik. Ənənəvi toyların yerini müasir şəhər toyları tutduqdan sonra həmin mahnılara, oyunlara belə məclislərdə yer olmadığı üçün qədim toylarla birlikdə onlar da aktiv həyatını itirmiş, yalnız yaşlı nəslin hafizəsində qalmışlar. Nağıllarda da vəziyyət təxminən eynidir. Nə qədər ki xalq köhnə ənənə üzərində öz həyatını sürdürürdü, orada nağıl gecələri də təşkil olunur, dövrənlər də keçirilir, folklor aktiv yaşamını davam etdirirdi. Keçən əsrin birincirübündən etibarən cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi, mədəni dəyişikliklərlə əlaqədar kənd həyatındada ciddi dəyişikliklər baş verir. B.N.Putilov bu xüsusda yazır: “Folklor mirası təsərrüfat tipi, məişətlə sıx bağlıdır. Kənd həyatında məişət, təsərrüfat formalarının davamlı və ölçülü təkrarı nəinki arxaik, keçmişdəki çoxşəkilli folklor ənənəsini də dəstəkləyirdi. Kollektivləşməyə keçidlə əlaqədar kənd həyatındakı köklü dəyişikliklər bir çox folklor ənənələrinin, təbii olaraq, canlı həyatdan getməsinə gətirib çıxarmışdır. Hazırda kənd həyatının tədricən şəhər həyatına yaxınlaşması folkloru taleyinə də öz təsirini göstərmişdir (Putilov 1964, 75).

Klassik cəmiyyətdə folklor insanların mədəni həyatında, asudə vaxtlarının təşkilində əhəmiyyətli rol oynamış, onların mədəni dünyasının ayrılmaz bir parçası olmuşdur. İnsanlar ondan müəyyən fakta, hadisəyə münasibət bildirərkən, keçmiş, tarixi haqqında müəyyən məlumat əldə etmək üçün bir mənbə kimi istifadə etmişdir. Kitab, televiziya, radio, teatr kimi əyləncə vasitələri çıxana qədər nağıl gecələri insanların həyatının ayrılmaz bir parçası idi. Elə bir ev tapılmazdı ki, valideynlər axşamlar öz övladlarına nağıl söyləməsin. Nağıl balaca uşaqlar üçün əsas əyləncə vasitəsi, valideynlər üçün isə uşaqları yuxuya verməyin yeganə yolu idi. B.N.Putilovun “köhnə folklor o mühitdə qalır və yaşayır ki, həmin mühitdə mədəni həyatın, təsərrüfat və məişətin köhnə formaları dəstəklənir (Putilov 1964, 76)” fikri özünü doğruldur. Amma müasir əyləncə vasitələri meydana çıxdıqdan sonra ənənəvi folklor məclisləri onlarla rəqabətə davam gətirə bilməyib tədricən məişətdən çıxmağa başlamış və nəticədə “hamının

zövqünə və marağına cavab verən ənənəvi folklor ayrı-ayrı təbəqələrin malına çevrilmişdir” (Putilov 1964, 75) Təbii ki, bu proses bütün bölgələrdə eyni tempdə davam etməmişdir. Şəhər və şəhərə yaxın yaşayış məntəqələrində, xüsusən də müasirliyin daha çox nüfuz etdiyi bölgələrdə bu proses daha sürətlə getmiş, amma ucqar əyalətlərdə, xüsusən də dağlıq bölgələrdə nağıl məclisləri keçən əsrin sonlarına qədər öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Belə bölgələrdə həm klassik folklor daha yaxşı qorunub saxlanmış, həm də daha zəngin repertuarlı söyləyicilər tapmaq mümkün idi. Rus folklorunun müasir durumunu araşdıran tədqiqatçılar Rusiyada nağılcılıq ənənəsinin əyalətlərdə yaşadığı, şəhər və ona yaxın ətraflarda isə zəiflədiyini vurğulamışlar. B.N.Putilovun araşdırmalarında da bu fikir açıq-aşkar ifadə olunur: “Rusiyada qədim rus folklorunun əhəmiyyətli ocaqları köhnə maddi və mənəvi mədəniyyətin qorunub saxlandığı şimal rayonları, kazakların yaşadığı bölgələr hesab olunur” (Putilov 1964, 76). Eyni vəziyyət Azərbaycan üçün də xarakterikdir. Yaxşı nağıl söyləyicilərinə vaxtilə güclü nağılcılıq ənənəsinin mövcud olduğu Saatlı, Tovuz, Füzuli rayonlarında rast gəlinir. Bu gün Azərbaycan nağılcılıq ənənəsi məhz bu bölgələrdə yetişən nağılcıların sayəsində öz yaşamını sürdürür.

Folklor elə bir yardımçılıq növüdür ki, o, yaşadığıca, söyləndikcə təkmilləşir, söyləyici ifadan ifaya daha da püxtələşir, mətni daha bəlağətli şəkildə auditoriyaya çatdırmaq üçün lazımı texniki üsullara yiyələnir. İfa olunmadıqda isə, özünün bədii özəlliklərini itirir, söyləyicilər bildikləri nağılın ancaq quru məzmunun bizə çatdırıla bilirlər. Müasir dövrdə mürəkkəb kombinasiyalı nağılların məruz qaldığı təhriflər onların uzun müddət ifa olunmamasından qaynaqlanır. Güclü yaddaşa sahib söyləyicilərin repertuarında onlar özünün bütövlüyünü, tamlığını qoruyub saxladığı halda, zəif yaddaşa sahib söyləyicilərin repertuarında özünün bir çox komponentlərini, bədii tamlığını itirmiş olur. Bədii dəyərini itirmiş belə mətnlər, sadəcə, statistik məqsədlər, nağıl söyləyiciliyinin müasir durumunu öyrənmək üçün əhəmiyyət kəsb edirlər.

Müasir dövrdəki süjet birləşmələrindən danışarkən onların sayının keçən əsrlə müqayisədə xeyli azaldığını, mövcud birləşmələrin böyük əksəriyyətinin ənənədən mənimsənildiyini qeyd etmişdik. Müasir dövrdə yeni yaradıcı kontaminasiyaların yoxluğunu nə ilə izah etmək olar? Əvvəla onu qeyd edək ki, kontaminasiya peşəkar söyləyicilərin repertuarı üçün xarakterik yaradıcılıq hadisəsidir. Cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, asudə vaxtın təşkil formalarının artması ənənəvi nağıl məclislərinin, onunla birlikdə peşəkar söyləyicilərin də məişətdən çıxmasına səbəb olmuşdur ki, bu da nağıl yaratma prosesinin sənətiməsinə gətirib çıxarmışdır. Kontaminasiya hadisəsinin araşdıran tədqiqatçılar da müasir nağıllarda kontaminasiyanın yoxluğunu məhz bununla izah etmişlər. N.M.Vedernikovaya görə, müasir dövrdə yeni kontaminasiyaların yoxluğu nağılın ifasındakı varisiliyin tənəzzülündən qaynaqlanır (Vedernikova 1972, 163). İlkin Rüstəmzadə isə son illər qeydə alınan nağıllarda kontaminasiyaların zəifləməsinə ənənəvi nağıl məclislərinin (çillə gecələri, dimgə söhbətləri, imam xeyratları və s.) məişətdən çıxması, radio, televiziya kimi informasiya vasitələrinin məişətə daxil olması nəticəsində söyləyicilik, ifaçılıq prosesinin zəifləməsində görür (TR, 52).

Yaradıcı kontaminasiyalar azalması müasir dövrdə süjet birləşməsinin olmadığı anlamına gəlmir. Kontaminasiya söyləyici amili ilə bağlı olduğu üçün söyləyici olan yerdə mütləq özünü göstərəcəkdir. Müasir dövrdə söyləyicilərin repertuarında az-az da kontaminasiyalara rast gəlinir, amma bu birləşmələr klassik nağıllarda gördüyümüz mürəkkəb birləşmələr deyil, süjetlərin zahiri bənzərliyi, mövzu yaxınlığı üzərində qurulan kontaminasiyalardır. Belə birləşmələr zahiri əlamət üzərində qurulduğundan bütöv əsərə çevrilə bilmir, bir süjetdən digərinə keçid kifayət qədər əsaslandırılmadığı üçün fərqli süjetlərin mexaniki birləşməsi təsiri bağış-

layır. Tovuz rayonundan toplanmış “Tənbəl ər” (TR 896)+“İsgəndərin zülmətə səfəri” (TR 806) süjetlərindən təşkil olunmuş “Yetim İsgəndər” nağılı buna misal ola bilər. Nağıl bir-birinə uyum saxlamayan, tamamilə fərqli qəhrəman tiplərindən bəhs edən süjetlərdən qurulmuşdur. Bir süjetdə tənbəl, oturduğu yerdən qalxmağa ərinen, arvadının sayəsində zəhmətə alışan, digərində dünyaya ağılıq etmək iddiasında olan şəxsdən söhbət açılır. Əsas süjetdəki qəhrəman Yetim İsgəndər adı daşdığından söyləyici ad oxşarlığından çıxış edərək şifahi ənənədə olduqca geniş yayılmış İsgəndərin dirilik suyu əldə etmək üçün zülmət dünyasına səfərindən bəhs edən süjeti də ona calaq etmişdir. Kontaminasiya personaj adlarının zahiri bənzərliyi üzərində qurulduğundan yaradıcı deyil, mexaniki birləşmə təsiri bağışlayır.

Deyilənləri yekunlaşdırarsa, belə qənaətə gəlmək olar ki, yaradıcı kontaminasiyalar peşəkar söyləyicilərin repertuarı üçün xarakterik bir hadisədir. Belə söyləyicilər şifahi ənənəyə kifayət qədər bələd insanlar idi, tez-tez auditoriya qarşısında çıxış etdikləri üçün auditoriyanın zövqünü, marağını oxşayan yeni nağıllar yaratmaqda maraqlı idilər. Onlar tək-cə şifahi ənənəni yaxşı bilmələri, zəngin repertuarları ilə seçilmir, eyni zamanda bu ənənənin yaranması və yaşadılmasında da fəal iştirak edirdilər. Onların şifahi irsi sayəsində Azərbaycan nağıl repertuarı yeni nağıllarla, yeni formul və təsvir vasitələri ilə xeyli zənginləşmişdir. Keçən əsrin birinci yarısında cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, insanların asudə vaxtını təşkil edən vasitələrin artması ənənəvi nağıl məclislərinin, onunla birlikdə peşəkar söyləyicilərin də məişətdən çıxmasına səbəb olmuşdur. Folklor toplayıcılarının apardığı müşahidələr göstərir ki, axırncı dəfə belə məclislər keçən əsrin 60-70-ci illərində təşkil olunmuşdur. Müasir dövrdə nağılçılıq ənənəsinin əsas daşıyıcıları 60 və yuxarı yaş qrupunu təmsil edən insanlardır ki, onların da böyük əsəriyyəti uzun qış gecələrinin, dimgə söhbətlərinin əsas iştirakçısı olmuş, orada söylənən, ifa olunan mətnləri güclü hafizələri sayəsində yadda saxlamış şəxslərdir. Belə söyləyicilər peşəkar söyləyicilərin şifahi irsini yaşatsalar da, peşəkar söyləyiciyə xas yaradıcılıq onlarda yoxdur. Onların repertuarında rast gəlinən süjet birləşmələri öz sələflərindən mənimsədikəri kontaminasiyalardır. Nəzərə alsaq ki, kontaminasiya həm də nağılyaratma prosesinə xidmət edir, müasir dövrdə yaradıcı kontaminasiyaların azlığı nağılyaratma prosesinin səngidiyinin həm də bir göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. AFA 2005 – Azərbaycan folkloru antologiyası, XII cild (Zəngəzur folkloru), Bakı: “Səda”, 2005, 464 s.
2. Əsgər 2013 – Əsgər Ə. Oğuznamə yardıcılığı. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 339 s.
3. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Toplayıb tərtib edənlər: İ.Rüstəmzadə, Z.Fərhadov. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, s.464
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, II kitab (Ağcabədi və Bərdə rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Toplayanlar: Ə.Əsgər, İ.Rüstəmzadə, T.Orucov, Z.Fərhadov. Tərtib edən: İ.Rüstəmzadə. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, s.484
5. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III kitab (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Tərtib edən: İ.Rüstəmzadə. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 464 s.
6. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IV kitab (Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Toplayan: İ.Rüstəmzadə, S.Bağdadova. Tərtib edən: İ.Rüstəmzadə. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 360 s.
7. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, V kitab (Bərdə, Füzuli, Ağdam, Şuşa və Zəngilandan toplanmış folklor örnəkləri). Toplayanlar: İ.Rüstəmzadə, Z.Fərhadov. Bakı: “Zərdabi”, 2013 352 s.
8. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VIII kitab (Kəlbəcərdən toplanmış folklor örnəkləri). Toplayıb tərtib edən: fil.ü.f.d.İ.Rüstəmzadə. Bakı: “Zərdabi”, 2014, 438 s.

9. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IX kitab (Beyləqan, İmişli, Tərtər, Bərdə və Cəbrayıl rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Toplayıb tərtib edən: fil.ü.f.d.İ.Rüstəmzadə. Bakı: «Zərdabi», 2014, 402 s.
10. Qasak 1971 – Гацак В. М. Эпический певец и его текст // Текстологическое изучение эпоса. М., 1971. с. 7-46.
11. Qasak 1975 – Гацак В. М. Сказочник и его текст (к развитию экспериментального направления в фольклористике) // Проблемы фольклора. М., 1975. с. 44-53.
12. Qasimova 2017 – Tovuz folklor örnəkləri. I kitab / Toplayan: S. Qasimova. Bakı: “Elm və təhsil”, 2017, 384 s.
13. Putilov 1964 – Путилов Б.Н. Фольклорное наследие русского народа и современная культура // Русский фольклор. Проблемы современного народного творчества. М.; Л. : Наука, 1964, Т. 9, с.60-81
14. Rafayeva 2007 – Рафаева А.В. Как изменяются сказки: к методам исследования // Проблемы лингвистической прогностики: Сб-к научн. трудов / Под ред. А.А. Кретьова, 2007, Воронеж, с.111-130
15. Rüstəmzadə 2014 – Saatlı folklor örnəkləri. I kitab / Tərtibçisi və ön sözün müəllifi İ.Rüstəmzadə. Bakı: “Elm və təhsil”, 2014, 392 s.
16. Süleymanova 2012 – Ləman Süleymanova. Şəki folklor mühiti. Bakı, 2012, 248 s.
17. Tompson-Rüstəmzadə (qısaca TR) – Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağillərinin süjet göstəricisi. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 368 s.
18. Usta söyləyicilər – Usta söyüycilərin repertuarı. I kitab / Toplayıb tərtib edən İ.Rüstəmzadə. Bakı: “Elm və təhsil”, 2015, 400 s.
19. Vedernikova 1972 – Ведерникова Н.М. Контаминация как творческий прием в волшебной сказке / Русский фольклор. М.: 1972, том 13, с.160-165
20. Vedernikova 1975 – Ведерникова Н.М. Русская народная сказка. М.: Наука, 1975, 133 с.
21. Vedernikova 1980 – Ведерникова Н.М. Общие и отличительные черты в сюжетосложении и стиле восточнославянских сказов (А-А 403, 409, 450, 511) / Типология и взаимосвязи фольклора народов СССР: Поэтика и стилистика. Москва: Издательство «Наука», 1980, стр. 248-262

UOT: 81/373;001.4

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BEYNƏLMİLƏL TERMINLƏRDƏ VARIASIYALIQ

Aytən HÜSEYNOVA-QƏHRƏMANLI

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

aytenhuseynova88@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalə müasir Azərbaycan dilində beynəlmiləl terminlərin formal variasiyalaşmasına həsr olunub. Burada təhlil edilən dil vahidlərinin formal variant növləri: qrafik (yazılış), tələffüz, fonematik araşdırılır. Beynəlmiləl terminoloji fondu təşkil edən xarici mənşəli terminlərin variasiyalaşmasına təsir edən faktorlar sadalanır. Qrafik səviyyədə fonematik variasiyalaşma hadisəsi burada əks olunur. Variasiyalıq probleminə daha çox yeni terminlərin qrafikasında rast gəlinir. Variasiyalıq dilin lüğət tərkibinin bütün təbəqələri: təkcə ümumişlək deyil, eləcə də xüsusi, terminoloji leksika üçün səciyyəvidir. Məqalədə müxtəlif terminoloji lüğətlərdən gətirilmiş nümunələr müqayisə edilərək göstərilir. Variasiyalıq göstərir ki, bəzi terminlərdə seçim variantı kimi norma hələ də tətbiq olunmayıb. Bu problem yalnız mütəxəssislərin əsaslandırılmış şəkildə variant seçimi tövsiyəsi ilə aradan qaldırıla bilər.

Açar sözlər: beynəlmiləl termin, variasiya, orfoqrafiya, resipiyent dil, fonem.

ВАРИАЦИЯ ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫХ ТЕРМИНОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена формальной вариации интернациональных терминов на современном азербайджанском языке. Здесь исследуются типы формальных версий анализируемых единиц языка: графика, произношение, фонетические исследования. Перечислены факторы, влияющие на изменение условий иностранного происхождения, которые составляют фонд интернациональной терминологии. Здесь отражено фонематическая вариация на графическом уровне. Проблема вариация более встречается в графике новых терминах. Вариация характерна для всех слоев языка: не только для общего, но и для конкретного терминологического лексикона. В статье приведены примеры из разных терминологических словарей. Вариация указывает, что в некоторых терминах норма как «выбор механизма» еще не применяется. Эта проблема может быть решена только с помощью специалистов.

Ключевые слова: интернациональный термин, вариация, орфография, язык реципиент, фонем.

VARIATION OF INTERNATIONAL TERMS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

ABSTRACT

The article is devoted to the formal variation of international terms in modern Azerbaijani language. Types of formal versions of analyzed language units: graphics, pronunciation, phonemics investigations. Factors that affect the variation of foreign-origin terms that form the fund of international terminology are listed. Graphical level phonemic variation is reflected here. The variation problem is found in more and more new terms graphics. Variation is typical for all layers of the language, not only for general, but also for specific terminology lexicon. The article shows the examples from different terminological dictionaries. The variation indicates that in some terms, the norm as a selection option has not yet been applied. This problem can be solved only by the experts' reasoning option choice.

Keywords: international term, variation, orphography, resipient language, phonem.

Yad leksik vahidin mənimsənilməsi heç də həmişə asan olmur və tez-tez xarici sözün zahiri qışasının (səs və ya hərfi) dəyişməsi prosesi müşahidə edilir. Yeni terminin resipiyent dilin sistemində uyğunlaşması baş verir. Nəticədə nitqdə eyni leksik vahidin paralel olaraq formal növləri yaranır və yaxud da ki bir neçə variantlarda işlənməyə başlayır. Azərbaycan dilində

yad termin sonuncu formanı əldə edənə kimi, yəni normalaşana qədər formal variasiyalaşır. Məsələn, onlayn sözü Azərbaycan dilinə daxil olarkən mətnlərdə bir neçə variantda işlənirdi: *online/ on-layn/ onlayn*.

Müasir dilçilikdə variasiyalaşma daha aktual problemlərdən sayılır. Bu dilin bütün səviyələrində rast gəlinən fundamental xüsusiyyətdir. Terminlərdə variasiyalıq ilk növbədə, onların qrafik cildində rast gəlinir. Sözüün formal variasiyalaşması – semantik cəhətdən eyni, səs qabığına isə kiçik dəyişiklərin olmasıdır. Variasiyalıq istənilən dilin leksikasında mövcuddur. Məsələn, rus dilində: *апогей- апогея, бюджет – бюджет, драйв – драйф, харизма – харисма*; ingilis dilində: *purplich- purplely, biological – biologie* və s.

Terminlərdə variasiya prosesləri beynəlmiləl alınmaların dilə intensiv axını zamanı daha çox müşahidə edilir. Dildə terminlərin variasiyalaşması müxtəlif səbəblərdən yaranı bilər. Bu prosesin xarici və daxili səbəbləri var. Bir dilin müxtəlif dillərlə əlaqəsi- bu prosesin xarici səbəbidir. Dildə bəzən eyni mənaya malik sözlər var ki, bu vahidlər eyni tələffüz və qrafik formaya malik deyillər. Buna əsas səbəb isə terminin ya mənbə dil və yaxud da ki, vasitə dildən eyni dövrdə keçməsidir. Resipiyyət dildə bu terminlər eyni leksemin variantları olurlar. Məsələn, orijinal dildə “h” ilə olan terminlər əvvəllər [x] və yaxud da ki [q] ilə verilirdi. Təbii ki bu proses rus dilinin təsiri idi. Belə ki, rus dilində [h] fonemi olmadığından [z]və ya [x] səsi ilə əvəz olunurdu. Azərbaycan dilində isə “h” fərinqal səsi olduğu halda, bu samitlə başlanan beynəlmiləl terminlər rus dilində olduğu kimi qəbul edilmişdir. Bu da “h” olan terminlərdə variasiyalıq yaratdı. Məsələn, *hit/xit, qaloqram/haloqram*.

Azərbaycan dil sistemində *h* samiti olduğundan rus dili vasitəsi ilə alınmış *q* səslilə terminlər orijinalda olduğu kimi tələffüz edilməli və yazılmalıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bəzi terminlər hələ də rus dilində olduğu kimi işlənirlər. Məsələn,

Qonorar – Yazıçılara, rəssamlara, vəkillərə və başqalarına müqavilə üzrə verilən zəhmət haqqı [3,səh.179]. Bu söz latın mənşəli *honorarium* sözündəndir. Lakin rus dilindən keçdiyindən elə rus dilinə uyğun olaraq da işlədilir. Lakin bu söz Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarına əsasən *honorar* kimi işlənməlidir.

Gerb – Bir dövlətin, şəhərin, nəslin, silkin və s.-nin bayraq, pul, möhür və s. üzərində təsvir olunan fərqləndirmə nişanı. Polşa mənşəli *herb* sözündəndir. Hələ də rus dilinormasına uyğun olaraq istifadə edilir [3,səh.221].

Digər bir variasiyalıq *otel/hotel* sözlərində müşahidə olunur. *Hotel* fransız mənşəli sözdür, ingilis dilində işlənir. Bu sözüingilis dilindən Azərbaycan dilinə olduğu kimi daxil olub. Eyni söz rus dilində *otel* formasında işlənir. Bu sözə hər iki variantda Azərbaycan dilində rast gəlirik. Sözüün *hotel* forması ingilis dilinin, *otel* forması isə rus dilinin təsirinin nəticəsidir.

Müasir dövrdə beynəlmiləl terminlərin variasiyalıqlığının öz xüsusiyyətləri var. Əgər əvvəlki yüz illikdə, xüsusən 19-20-ci əsrlərdə variasiyalıqlığın geniş yaranma səbəblərindən biri yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sözüün müxtəlif mənbə dillərdən alınması idisə, müasir mərhələlərdə birinci planda digər faktorlar iştirak edir, müxtəlif mənbə dillərdən alınma prosesi isə daha az özünü göstərir, çünki artıq mənbə dil demək olar ki, birdir (ingilis dili).

Sözüün formal müxtəlifliyinə əsasən bu prosesə daxili səbəblər də təsir edir. Belə ki, variasiyalaşan beynəlmiləl alınmaların çoxu müxtəlif variantlarda eyni olmayan fonem tərkibinə malikdir, çünki eyni xarici prototipin verilməsində (ötürülməsində) müxtəlif üsullardan istifadə olunur – transkripsiya və transliterasiya. Bununla yanaşı, bir faktı da demək olar ki,

yad sözün verilməsində iki üsulun rəqabəti – transkripsiya (alınmaları onun tələffüzünə uyğun) və transliterasiya (alınmaları orijinal qrafikaya yaxın vermək) baş verir. Sadalanan üsulların rəqabəti fonematik variantlar arasında (sait səslərin fərqli tələffüzü (brauzer/ brouzer), yaxud samit səslərin olub-olmaması *underground* < *anderqraund/andeqraund* və s.) üstünlük təşkil etməsi ilə izah olunur.

Məs.: *Microsoft* (transkripsiya yolu ilə *maykrosoft*, transliterasiya ilə *mikrosoft* və s. kimi verilir. Və yaxud *viber* / *vayber*, *supervayzer/supervizor*, *viner/ vayner* və s.

Supervayzer – Müxtəlif mərhələlərdə proseslərə nəzarət edən menecer, inzibati vəzifə. KİV-də bir işin yerinə yetirilməsi üçün praktik vərdişlərlə yanaşı, ümumi idarəçilik bacarıqları da tələb olunanda supervayzerə ehtiyac yaranır; məs.: televiziya kompüter qrafikası S.-i, çəkişə hazırlıq S.-i və s. [4,səh.229].

Supervisor –1. İdarəedici proqram, dispetçer. 2. Hesablama resurslarının paylaşdırılmasına və tapşırıqların icrasının planlaşdırılmasına cavabdeh olan idarəetmə proqramı [7,səh.213].

Sözün variantlığına səbəb həmçinin daxili faktor kimi yad fonetik vahidin ötürülməsində variasiyalıq obyektiv səbəblərinin olmasını göstərmək olar. Məsələn, ingilis fonemlərin ötürülməsində müxtəlif üsullar dil daşıyıcılarına müxtəlif variantlar verir: *vik-end/ uik-end; merçendayzinq/merçandayzinq* və s.

Beynəlmiləl terminlərdə fonematik müxtəlifliyin səbəbi eyni və həmin xarici fonemlərin Azərbaycan dilinin üsulları ilə müxtəlif obrazlarla ötürülməsi sayılır. Dillər arasında dəqiq səs uyğunluğu yoxdur, digər dillərin səsləri heç də həmişə Azərbaycan dilinin fonetikasının səsləri ilə həтта yaxın olaraq uyğun olmur, ona görə də eyni səs dildə mənimsəmə zamanı müxtəlif cür verilə bilər. Məs.: *W* [*v*] və [*u*] səsi ilə verilir. Hər iki variant qanunauyğundur. Əvvəl bu səs Azərbaycan transkripsiyasında *u* və *v* hərfləri ilə verilirdisə, son zamanlar daha çox “*v*” hərfi ilə verilir. Yazı seçimində olan tərəddüdlər *Vatt* və *Uattyazılarında* da müşahidə olunurdu. Termin orfoqrafiya lüğətində *vatt* olaraq verilib. Lakin antroponim kimi, yəni alimin soyadında *W* fonemi (*u*) olaraq verilir. Məsələn, *Vatt* – Beynəlxalq vahidlər sistemində güc vahidi; *C.Uattın* şərafinə adlandırılmışdır [13,səh.33].

[*u*] və [*v*] olan müxtəlifliklər: *vikend* – *uikend*, antroponimlərdə olan müxtəlifliklər *Uilyam/Vilyam; Bil/Vil/ Uill* və s.; [*ch*] hərf birləşməsinin [*x*], [*k*], [*ş*] kimi tələffüzü: *chrome*<*xrom*; *channel*<*kanal*; *cache*<*keş* və s. Təbii bu hərf birləşməsinin müxtəlif cür səslənməsi terminin hansı dilə məxsus olmasından irəli gəlir.

Mənbə dil və resipiyent dil arasında səs substitusiyaları tarixən düzəlir və zaman-zaman dəyişə bilər, necə ki, dillərin özü dəyişə bilər. Məs: yunan samiti θ müxtəlif dövrlərdə fərqli oxunurdu. (Avropa dilləri θ “*th*” kimi təsvir edirdilər, sonra isə [*f*] bəzi dillərdə, məsələn, slavyan dillərində Vizantiya ənənəsinin təsiri ilə θ “*f*” kimi): alqoritm – alqorifm, Avropanın təsiri ilə yunanizmlərdə fonem “*t*” təsdiqləndi. Lakin orfoqrafiya, orfoepiya, ortologiya (düzgün nitq haqqında elm) sözlərində (orfo/orto) hər iki variant qalıb. Dillər arasında dəqiq (səs-səs və səs-hərf) uyğunluğun olmaması xarici sözlərin fonem müxtəlifliyinin əsas səbəblərindən biri sayılır.

Beynəlmiləl alınmaların orfoqrafik variasiyalıq baş hərfin yazılmasında da yaranır. Məsələn, *internet- İnternet*. Son zamanlar bu terminin ilk hərfi artıq mətn daxilində də böyük yazılır.

Nisbətən yeni qrafik variantlar – fərqlənən vahidlər, digər dillərə məxsus hərflərin olub-olmaması ilə fərqlənir. Bəzi sözlər müasir mətnlərdə etimon dildə olduğu kimi işlənir. Məsələn, *iPad/aypad; duty-free/dyuti-fri, iPhone/ayfon* və s. Bu sözlərin terminoloji lüğətlərdə işlənməsinə nəzər yetirək:

Aypad – Kiçik media oxuyucusu, cib kompüterlərinin bir növü [4,səh.21].

İpad – Apple şirkəti tərəfindən istehsal olunan internet-planşet.

iPhone – Apple şirkətinin işləyib hazırladığı smartfonlar seriyası. MAC OS X əməliyyat sisteminin mobil qurğular üçün sadələşdirilmiş və optimallaşdırılmış varinatı olan İOS əməliyyat sistemi ilə işləyir. (Bu söz hələ normaya düşməyib).

Variasiyalığın səbəblərindən biri dil sisteminin tələffüzü asanlaşdırmaq tendensiyasına meyilli olmağıdır. Digər bir variasiyalığa isə söz sonunda “a” saitli beynəlmiləl terminlərdə rast gəlinir. Lakin bəzi terminlərin söz sonunda həm “a”, həm də “a”-sız işlənən variantlarına da rast gəlinir. Məsələn,

KAPSUL - əcz. Birdəfəlik dərman dozası üçün jelatindən, kağızdan və s-dən hazırlanmış tez həll olunan qovucuq.

KAPSULA – 1. Hava buraxmayan hermetik qapalı qutu; 2. Bir sıra dərmanların jelatin örtüyü və ya yüngül üst qabığı [10].

Katapult – 1. Mancanaq; qədimdə qalaların mühasirəsi zamanı ox, daş və s. atmaq üçün işlədilən qurğu; 2. Gəminin göyərtəsindən təyyarələrin havaya qalxmasına kömək edən xüsusi mexanizm; 3. Təyyarəçi və həyat üzvlərinin uçuş aparatından avtomatik atılması üçün qurğu həmçinin müəyyən mexanizmlərin sınağı, təyyarəçi və kosmonavtların məşqləri üçün yerüstü sahə [10].

Katapultla – İdman oyunları üzrə məşq təlimlərində tətbiq olunan, müəyyən istiqamətdə və müəyyən qüvvə ilə topları havaya tullamaq üçün maşın [6,səh.237].

Lakin əsas meyar orfoqrafiya lüğəti sayıldığı üçün bu terminlərin düzgün yazılışı söz sonunda “a”-sız işlənəndir. Ona görə də *kapsul, katapult* yazılışı Azərbaycan dilinin orfoqrafik normalarına uyğundur.

Digər bir variasiyalığa isə *sfera* ilə olan terminlərdə daha çox rast gəlinir. Bu morfem işləndiyi terminlərin tərkibində gah *sfer*, gah *sfera* yazılır. Məsələn, əgər bu hissəcik norma kimi qəbul edilmiş *litosfer, biosfer, atmosfer* terminləri “a”-sız işlənirsə, bəzi terminlərdə “a” ilə işlənir. Məsələn,

Pirosfera – ağır metal və minerallardan ibarət Yerin daxili hissəsi [8,səh.458].

Barisfera – yerin ağır nüvəsi [8,səh.39].

Barisfer – yerin nüvə və mantiya qatından ibarət olan daxili hissəsi [5].

Kirosfera – mənfi temperaturu havası, suyu və süxuru, həmçinin buzu ilə səciyyələn Yerin xüsusi örtüyü [8,səh.264].

Təcrübə göstərir ki, qaydalar tam müfəssəl olmadığı üçün vahid normativ variant seçmək çox vaxt mümkünsüzdür. Orfoqrafik analogiyalar mübahisəli, tendensiyalar isə aydın deyil.

Qrafik mənimsəmə (mövcud variantlardan olan rəşional termin seçimi, unifikasiya, qrafik nizamlama, xarici qişanın tərtibi) başa çatdıqdan sonra orfoqrafik variantlıq da aradan qalxır, alınma terminin milli forması sabitləşir [2.səh, 251].

Resipiyent dil sisteminə digər dil vahidləriinteqrasiya olunanda, onun bütün səviyyələrində (fonetik, qrammatik) adaptasiya olunması üçün müəyyən vaxt tələb olunur. Beynəlmiləl alınmalar adaptasiyanın bütün mərhələlərini keçir: neologizmdən dilin bütün səviyyələrində tam assimilyasiyasına qədər. Bunun da əsas göstəricilərindən biri leksemin doğma dilin istifadəsinə keçməsi, alınma vahidlərin fonetik və qrafik adaptasiyasıdır. Orijinal dili yaxşı bilməyənlər (ən çox ingilis dili) şifahi, eləcə də yazılı nitqdə sözləri istifadə etmək məcburiyyətində qalırlar, anlama və ifadə etmədə çətinliklərlə üzləşirlər və müxtəlif üsullarla doğma leksik vahidlərlə onlara eynilik verməyə cəhd edirlər.

Beləliklə, adaptasiya prosesində beynəlmiləl alınmaların variasiyalıqı təbii hadisədir. Alimlər onu sözün yeni olmasında ilk göstəricilərdən biri sayır. Xeyli sayda variantlar yeni sözün yad mühitdə mənimsəmə aktivliyini, müxtəlif dil daşıyıcılarının nitqində isə istifadə tezliyini göstərir. Sözün variasiyalıqı danışanlar üçün onun aktuallığını sübut edir. Dil zamanla sözün variasiyalıqından uzaqlaşmağa çalışır. Resipiyent dil seçim edir – sözün variantlarından birini saxlayır, bununla da artıqlıqdan uzaqlaşır.

Eyni sözün bir neçə variantlarının olması və xüsusən bu da sözün yazılışı ilə bağlıdırsa, danışanı (yazan) çətinə salır. Sözün yazı və tələffüzündə tərəddüdlər mətnədaxilində adresatın diqqətini çəkir və mətnin effektivliyini azaldır. Beləliklə, eyni və ya digər sözün artıq variasiyalıqı nitq kommunikasiya iştirakçılarında çətinlik yarada bilər: danışan üçün xarici sözün seçim variantı çətinlik törədir.

Beləliklə, beynəlmiləl terminlərdə variasiyalıq səbəbləri çoxsaylı və müxtəlifdir. Bu sözlərin müxtəlifliklərinə təsir kimi asistem xarakterli faktorlarətəsadüfi, məntiqi, elmi əsas olmayan vahidlərin müxtəlifliyiniqeyd etmək olar,;

- 1) Fonem tərkibində - lenc/lanc;flaş- fleş;
- 2) Vurğuda – ta'ndem /tande'm;
- 3) Ayrı-ayrı səslərin tələffüzündə:viner-vayner;
- 4) Yazılışında – off-şor/ofşor; on-layn/onlayn.

Qeyd edək ki, bəzi terminlərin (*ofşor, onlayn, ayfon, oflayn* və s.) orfoqrafiya lüğətində düzgün yazılış forması yoxdur. Yəni bu terminlərin orfoqrafiyası normaya düşməyib. Məsələn, son illər ən çox istifadə edilən sözlərdən biri olan *whatsapp*hələ də tam normaya düşməyibdir. Bu zaman variasiyalıq yaranır. *Whatsapp/ vatsap/ votsap/ vatçap* və s.

Vatsap – İnternet vasitəsilə ani olaraq xəbər, fotosəkil, video və audio mesajlar ötürməyə, birbaşa rəhbər əlaqəsi qurmağa imkan verən informasiya mübadiləsi sistemi və müvafiq proqram təminatı [4,səh.254].

Fikrimizcə, bu söz hələ də öz sabit yazılışını tapmasa da,terminoloji lüğətdə verilmiş *vatsap* sözü Azərbaycan dili normalarına tam uyğun olaraq transkodlaşmışdır.

Bütövlükdə neologizmlərin əksəriyyətinin orfoqrafiyası son on illərdə hələ də sabitləşməyib. Seçim variantı kimi norma bir çox sözlərin yazılışında hələ də tətbiq olunmayıb. Bizim baxışımızca, yeni sözün mənimsənilməsi – canlı prosesdir, dilə keçən hər bir vahid fərdidir.

XXI əsr terminoloji lüğətlər bəzi terminlərdəki dəyişikləri göstərir. Terminoloji lüğətlərdə terminlərin variasiyalıqını aşağıdakı nümunələrlə göstərmək olar. Məsələn,

Faksimilye – 1. Əlyazmanın, nəşrin, sənədin, rəsmi, imzanın hər hansı üsulla hazırlanmış eynilə təkrarı; 2. Şəxsin imzasını eynilə əks etdirən möhür – klişe. Faksimiledən sənədlərlə işi sürətləndirmək üçün istifadə edilir.

Faksimile – 1. Sənədlərin, əlyazmaların, imzanın dəqiq surətinin alınması; 2. Hər hansı bir şəxsin möhürə yığılmış imzası [10].

Faksimil – 1. Qrafik əslin (imza, əlyazma, sənəd və s.) fotoqrafiya və ya çap ösulu ilə çıxarılan dəqiq surəti. 2. İmzanın surəti əks olunmuş klişe-möhür [15,səh.2].

Müxtəlif lüğətlərdən gətirilmiş bu nümunələrdən *faksimil*termini daha düzgün adaptasiya olunub.

Kerinq/Körinq– Trekdə velosiped sprinter yürüşü növü (yapon dilindən tərcümədə - “güclünün təkəri”).

Alınma leksika sahəsində qoşa samitlərin yazılışı da ciddi qaydalara tabe olmayaraq variasiyalaşır. Məsələn,

Qudvil – firmanın işgüzar reputasiyası və ya onun bazar qiyməti ilə balans dəyərinin fərqi [11, səh.386].

Qudvill – Xoşməramlı, Müsbət Reputasiya [9].

Off – Şor –özlərinə məxsus liberal iqtisadi, o cümlədən liberal maliyyə qanunvericiliklərinin tətbiq edilməsi yolu ilə xarici investor və beynəlxalq maliyyə – kredit institutlarına iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrində xüsusi imtiyazlar təklif edən beynəlxalq oriyentasiyalı maliyyə – biznes mərkəzləri. [11,səh,283].

Ofşor bankçılıq (off-shore banking) – reallaşdırılan bank əməliyyatlarından və ya əldə edilən mənfəətdən vergi alınmayan və ya çox az vergi alınan yerlərdə həyata keçirilən bankçılıq. [9,səh.114].

Anderrayting– investisiya emitentin adında çıxış edərək investorları cəlb etməsi və emitentin buraxdığı qiymətli kağızları bazarda yerləşdirməsi prosesidir[9, səh.21].

Anderayting–Sığorta müqaviləsinin bağlanması, sığorta tarifi və sığorta haqqı barədə qərarların qəbul etmək üçün sığortalının səhhəti, maliyyə imkanları, sığortalanan əmlakın vəziyyəti və digər bu kimi amillərin-sığorta risklərinin qiymətləndirilməsi üzrəsığortaçının (onun mütəxəssisinin və ya nümayəndəsinin) istifadə etdiyi üsul və metodların, habelə hərəkətlərinin məcmusu.

Ekssess – Kəskin toqquşma, ictimai nizamın pozulması [12,səh.98].

Eksses – 1.Nəyinsə ifrat təzahürü, sui-istifadə, israfçılıq. 2.Bir şeyin normal gedişinin pozulması, normadan kənara çıxma [14].

Beləliklə, son illər Azərbaycan dilinə daxil olan beynəlmiləl terminlərin əksəriyyətinin yazılışı sabitləşməyib, “varinat seçimi mexanizmi” (B.N.Qolovin) bir çox sözlərdə hələ tətbiq olunmayıb. Beynəlmiləl terminlərin variasiyalıqında bəzi hallar orfoqrafik qayda, orfoqrafik norma ilə əlaqəli deyil. Bu variantların münasibətlərində (əlaqələrdə) qrafik müxtəliflikdən danışılır ki, sözün görünüş dəyişikliyində müxtəlif yazı sisteminin qrafik/hərf və ya hərfi işarələrifərqlənir. [16, səh.140].

Sonda, beləqənaətə gələ bilərik ki, variasiyalıqın aradan qaldırılması, daha dəqiq məhdudiyətin olması mütəxəssislərin köməyi ilə həll oluna bilər. Orfoqrafiya, orfoepiya sahəsində olan qaydalar əsasında dilçilər bu və ya digər variant seçimini təbii ki əsaslandırılmış şəkildə tövsiyə etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədzadə S. Transliterasiya: mövcud vəziyyət, problemlər və həlli yolları. Terminologiya məsələləri, № 1, Bakı, 2016. s.161-171.
2. Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı, 1997,
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı, 672 s.
4. Məhərrəmli Q. Jurnalistika terminləri lüğəti. Bakı, 2016, 272 s.
5. Geologiya terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2005, 679 s.
6. İdman terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2016, 568 s.
7. İzahlı terminlər lüğəti, I cild. Bakı, 2015, 242 s.
8. İngiliscə-rusca-Azərbaycanca neft-qaz terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2017, s.
9. Maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2008, 152 s.
10. Məktəblinin alınma sözlər lüğəti. Bakı, 2014, 240 s.
11. Mövsüm Cavadov. İqtisadi lüğət. Bakı, 2007, 484 s.
12. Politologiya terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2007, 352 s.
13. Sadıqova S. Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti. Bakı, 1998, 116s.
14. Tarix terminləri lüğəti. Bakı, 2016.
15. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2017.
16. Немченко В.Н. Вариантность языковых единиц. Типология вариантов в современном русском языке. — Красноярск, 1990. 184 с.

UOT:81:372.881

AZERBAIJANI UNDERGRADUATE LEARNERS ATTITUDE AND MOTIVATION TOWARDS EFL WRITING SKILLS

Aydin ALIYEV

Baku Engineering University

aydinaliyew@gmail.com

ABSTRACT

The purpose of the current study is to determine Azerbaijani EFL learners' attitude towards English as foreign language writing skills. Apart from this, the presented study aims at measuring the level of motivation in EFL writing classes. To generate an accurate result, a quantitative research conducted among 360 undergraduate students at different universities in Azerbaijan. The findings revealed that compared to other EFL skills, writing is considered as the least interesting one. It is also demonstrated that although learners are conscious about the significance of the writing skill, the majority of them do not find teaching techniques, activities, and in general EFL writing classes motivating.

Keywords: EFL, writing skill, writing instruction, motivation.

AZƏRBAYCANLI BAKALAVR TƏLƏBƏLƏRİNİN (XARİCİ DİL KİMİ) İNGİLİS DİLİ YAZI BACARIQLARINA OLAN MÜNASİBƏTİ VƏ MOTİVASİYASI

XÜLASƏ

Hazırkı tədqiqatın məqsədi ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən azərbaycanlıların xarici dildə yazmaq bacarığına görə ingilis dilinə olan münasibətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bununla yanaşı, təqdim olunan bu araşdırma xarici dil kimi ingilis dili yazı dərslərində motivasiyanın səviyyəsini ölçmək məqsədi daşıyır. Dəqiq bir nəticə əldə etmək məqsədilə, Azərbaycanın müxtəlif universitetlərində təhsil alan 360 bakalavr tələbəsi arasında kəmiyyət tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur. Əldə edilən nəticələrə əsasən məlum olmuşdur ki, digər ingilis dili bacarıqları ilə müqayisədə yazmaq bacarığı tələbələrə daha maraqsız gəlir. Həmçinin, nəticələr göstərmişdir ki, ingilis dilini öyrənənlər yazma qabiliyyətinin əhəmiyyətini dərk etsələr də, onların əksəriyyəti öyrətmə metodlarının, fəaliyyətlərinin və ümumilikdə xarici dil kimi ingilis dili yazı dərslərinin motivasiya edici olmadığını düşünür.

Açar sözlər: İngilis dili, xarici dil, yazı bacarığı, motivasiya.

ОТНОШЕНИЕ И МОТИВАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ СТУДЕНТОВ БАКАЛАВРА ПО ОТНОШЕНИЮ К ПИСЬМУ АКИ (АНГЛИЙСКИЙ КАК ИНОСТРАННЫЙ)

РЕЗЮМЕ

Цель данного исследования - определить отношение азербайджанских учеников АКИ к английскому языку как навыку письма на иностранном языке. Помимо этого, представленное исследование направлено на измерение уровня учеников в классах по письму АКИ. Чтобы произвести точный результат, проведены количественные исследования среди 360 студентов из разных университетов Азербайджана. Выводы показали, что по сравнению с другими навыками АКИ, письмо считается менее интересным. Это также демонстрирует, что, несмотря на то, что учащиеся осознают важность навыков письменной речи, большинство из них не считают методики преподавания, виды деятельности и, в целом, классы АКИ по письму мотивирующими.

Ключевые слова: Навыки письма, мотивация, АКИ.

Introduction

Since we are a human race, from the very beginning of humanity, we have always had an inherent need and desire to communicate in writing. From the old times, people started to sketch on the caves to declare their thoughts, views, and successes. As an important vehicle for communication, writing skill assigned to various parts of our modern life. Children receive written

notes from parents; doctors write prescriptions; mechanics write work orders; politicians write a formal speech to an audience; acquaintances send text e-mail to each other, and so forth. Hence, writing is acknowledged as a significant means of communication. Most importantly, writing is one of the basic language skills. Needless to say, writing skills have been instructed and evaluated in educational institutions, not to mention that it has been tested in international language assessment exams, say, TOEFL and IELTS [7].

Literature Review

Writing skill

With its complexity and challenge to acquire, writing is one of the fundamental language competencies. Barbara states that writing is not easy for all language users and it presents challenging tasks both for native and non-native speakers [4]. Nunan notes that it is challenging to produce an extended and successful (well-organized) writing in one's second and foreign language [14]. Abdel points out that acquiring writing skills seems to be more exhausting and tiring compared to learning the other language competencies [1].

Writing is a skill that demands other skills and knowledge in numerous spheres. Zeliha & Senem maintain that satisfactory writing requires the acquisition of different linguistic skills, such as grammatical and lexical knowledge, syntactic expression and a number of organization strategies (style, planning, and rhetoric) [16]. In the same vein, Archibald maintains that apart from being a multi-dimensional language skill, writing is a complex skill that is made up of the interaction of the owner's experience, knowledge, skills and the cognitive demands of the writing activity [3]. Similarly, Brown argues that it is a process that an author ought to meet the needs of a particular audience and supply the tools for a reader to comprehend, comment, and read between the lines to understand a message [5].

The purpose of instructing writing as one of the four language skills (listening, reading, speaking and writing) is to assist the progress of students' daily communication education, and career. It is apparent that while writing learners experiment with words, sentences, and utterances to express their thoughts effectively, which serves to enhance their language skills highly. Writing may also be seen as a psychological demand, which supports learners with proof that they are making development. That is to say when EFL learners realize that they are able to produce satisfactory writing they feel that they have achieved to a particular level in the target language. Shourafanotes that writing is a significant skill to be instructed in learning English as a foreign language, as it is not only a mean of communication where students exchange their views and ideas, but it is, in fact, an imperative to learn other language skills [15].

Correlation between motivation and the writing skill

The term **motivation** has come to be used to refer to *awillingness to do something, or something that causes such willingness* [6]. Motivation is the energy that stimulates learners to do practices, and an inner power that triggers, leads, and preserves things regularly [12]. It is a significant factor to give a reason for the success or failure of any challenging task [2]. Without a wish to learn, it is very challenging for learners to obtain an impressive education [2]. Motivation has a vital role in language learning as well and because of the inadequate motivation, some hardships may appear for language learners [10, 11].

To promote writing skills many researchers conducted a research on the impact of motivation on writing [8, 9, 13]. Commenting on relationships between motivation and writing Lipstein &

Renningermanifest that if the motivation for writingisfostered, that motivation is quite likely to push learners totake part in the classroomtasks, set a target, and use learning strategies that shoulddevelop their writing skills [13]. In the study carried out by Damavand,it is held that there is a high connection “between the writing proficiency of the instrumentally and integratively motivated candidates with their language proficiency”[8, p. 120].Moreover, Denemein her study of motivation and writing skill concluded that highly motivated writingstudentsparticipate in the activities for a long period [9]. Apart from this, Deneme stated that motivation also positively affected learners written products [9].

Research Method

Procedure and subjects

Quantitative research was held at different universities in Azerbaijan. The aim of the study was to figure out Azerbaijani undergraduate learners’ attitude and motivation towards EFL writing skills.A questionnaire (10 questions) was prepared in Google forms and the link was shared through Facebook to the public.

360 learners participated in this study (50.4%female and 49.6% male). Responses collected from Qafqaz University (254 students - 71.8%), Khazar University, (35 students - 9.9%), BHOS - Baku Higher Oil School (18 students - 5.1%), ADA University (31 students 8.8%) and other universities (16 students 4.5%). 5.4% of the total subjects were elementary (19 students) and pre-intermediate participants amounted to 12.1% (43 students). The share of intermediate students was 30.5% (108 students), upper-intermediate was 27.1% (96 students) and advanced was 24.6% (87 students). (See table 1 below)

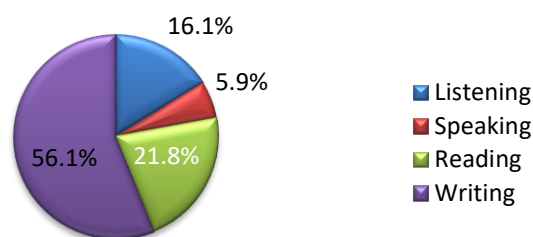
Table 1. Demographic Structure of the Participants

Qafqaz University	71.8%	Total Participants	Male	Female
Khazar University	9.9%	360	49.6%	50.4%
BHOS-Baku Higher Oil School	5.1%			
ADA University	8.8%			
Other Universities	4.5%			
5.4%	12.1%			
Elementary	Pre-intermediate	Intermediate	Up-intermediate	Advanced

Results

Figure 1. The less interesting lesson from the students’ standpoint.

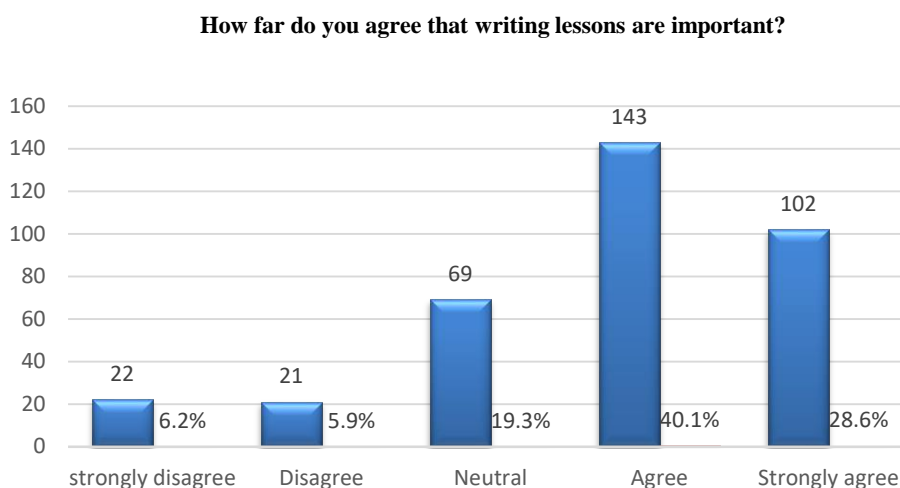
Which lessons do you find most boring?

One of the most significant questions (see Figure 1) was thelearners’ general attitude towardslanguage skills. Not surprisingly,198 studentspreferred to choosewriting classes as

the most boring, which accounts for 56.1%. For students, the second less interesting lesson was reading with 21, 8% (77 learners). Those who see listening and speaking as boring skills makes 16.1% (57 learners) and 5.9% (21 learners) in turn.

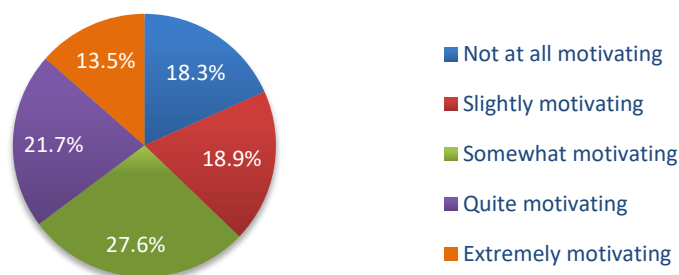
Figure 2. Importance of writing lesson

The purpose of the next question (see Figure 2) was to determine the significance of writing lesson among the learners. In fact, from the previous graph it is obviously seen that writing is the most boring lesson; still, the majority of these learners acknowledge that writing lesson is significant, with 102 participants strongly agreeing (28.6%) and 143 participants agreeing (40.1%). 69 participants (19.3%) in this case did not have a clear opinion. Nevertheless, 12.1% of students disagree (21) or strongly disagree (22) that writing lesson is significant. It is obvious that the students really recognize the value of writing yet they do not find writing classes motivating, which might stress the required modifications concerning teaching techniques and approaches.

Figure 3. How motivating teaching methods are in writing classes

How motivating do you think teaching methods are in writing lessons?

The data from the next question (see Figure 4) illustrates that 65 learners who amount to 18.3% of total respondents think teaching techniques methods in the writing classes not motivating at all and 18.9% of participants reported that writing lessons are just slightly motivating. Almost two in three of students (27.6%) stated that writing classes are somewhat motivating. The proportion of those who preferred the options “teaching methods as quite motivating and extremely motivating” accounts for 21.7% and 13.5% respectively.

The researcher also wanted to figure outlearners' motivation rate about writing practices. From the data in Figure 5, it is obvious that 18.8% of students strongly disagree that writing homework is motivating. Besides this, approximately a quarter of the participants disagree with the view that writing home tasks are motivating at all. 27.8% of respondents stayed neutral to this question and 22.2% agreed that writing homework is motivating. Just a few participants (5.6%) noted that they strongly agree with the motivating nature of instruction methods in EFL writing classes.

Figure 4. Motivation rate of EFL writing home task

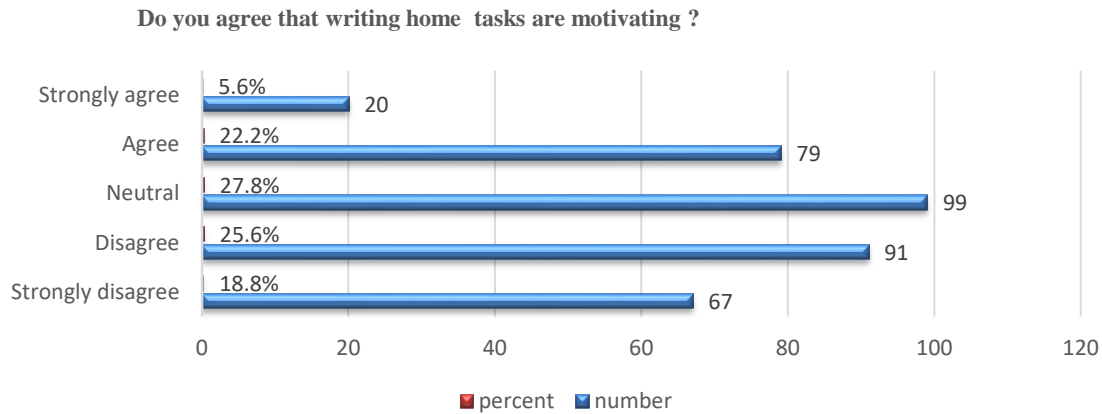
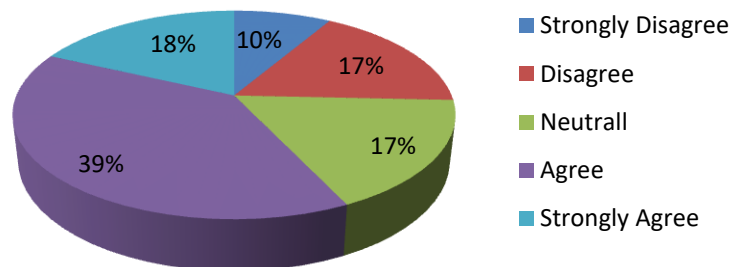

Figure 5. Difficulties in finding an idea for writing essays or paragraphs

Do you agree that it is difficult to find an idea for writing?

Learners oftentimes complain about finding an opinion about writing. As is shown by the graph (Figure 6), 138 participants (39%) agreed that it is hard to find an idea for successful writing and 64 learners (18.1%) strongly agreed with it. 17.2% of participants did not have a certain opinion about this statement. The share of those who disagreed that it is difficult to find an idea for writing was 17.2%. Just very few learners (8.5%) strongly disagreed with this standpoint.

In the next question (see Figure 7), the researcher wanted to determine how writing learners find an idea to produce a successful essay or paragraph. It is apparent from the chart that 150 students read sample writings to form an opinion. 75 students (21.4%) stated that they read a book to gain an idea. 23.1% of the total participants reported that they do nothing. And 44 learners marked the option "other". 12 respondents among those who marked "others" commented that they surf the internet. Some respondents noted that they write from their experience and one participant from ADA University commented that s/he uses paraphrasing.

Figure 6. Gaining idea for essay or paragraph writing

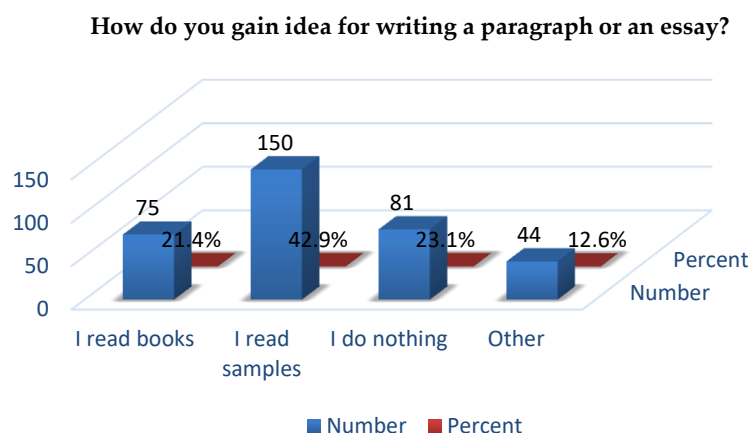
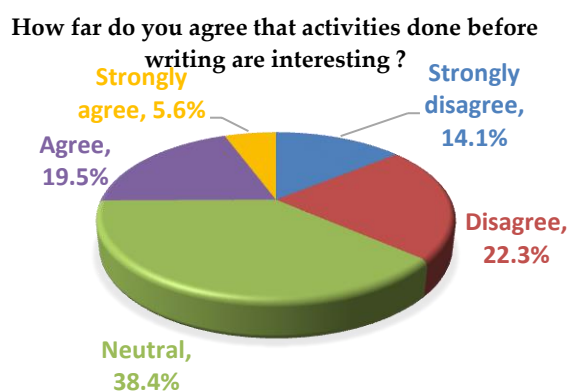

Figure 7. Creativity of writing activities

The last question in this study aimed to determine how appealing the class practices are in writing classes. It is clear that 14.1% of the respondents strongly disagree that class tasks are interesting at all. Just under a one-fourth of learners (22.3%) mentioned that they disagree with the question. Of the 136 subjects (38.4%) did not state their opinion and were neutral. On the other hand, 19.5% of the total participants marked that class practices in the writing classes are interesting. A modest 5.6% of students strongly agreed that writing tasks are appealing.

Data analysis

The result of the questionnaire was analyzed in SPSS 16 program.

Hypothesis test has been applied for each question so as to draw much a clearer picture of the topic under study. The agreement level with the statement was determined on the 5-point scale and means of answers were compared with the test value of 3, which illustrates that learners are neutral with these opinions.

Bu and large, even though the question takes 3.8, the low p-value doesn't let us conclude that learners agree with the statement that writing lessons are important since it also rejects the null hypothesis that is scored - 4.

Mean of answers indicates that writing classes are somewhat motivating and this result is statistically important.

Coming to the statement related to motivation level of teaching methods in writing lessons, p-value which is lower than 0.05 confirms that students evaluated this level as between somewhat motivating and slightly motivating. Reasonably, home tasks have the significantly same level of motivation, and practices before writing are alluring at the same level with 95% of confidence.

A bit more than half of the participants agree that it is hard to find an idea for writing. With 95% confidence level, the learners tend to agree with this statement with the score bigger than 3.

Table1. SPSS Analysis of Study
One-Sample Test

	Test Value = 3					
	T	Df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Lower	Upper
How far do you agree that writing lessons are important?	13.467	356	.000	.790	.67	.91
How motivating are writing lessons in your class?	-8.681	355	.000	-.570	-.70	-.44
How motivating do you think teaching methods are in writing lessons?	-2.208	354	.028	-.155	-.29	-.02
Do you agree that writing home tasks are motivating?	-4.799	355	.000	-.298	-.42	-.18
Do you agree that it is difficult to find an idea for writing?	6.377	353	.000	.410	.28	.54
How far do you agree that activities done before writing are interesting?	-3.435	353	.001	-.198	-.31	-.08

Discussion

The result of this work could be overgeneralized to Azerbaijani-English language students as the survey was mainly carried out in four Universities (Qafqaz, ADA, BANM, and Khazar) where the study language is English. Of the study participants, 360 learners returned the questionnaire. As a result, we could reach the following conclusions. First off, it is obvious from the first question that reading and writing lessons are the least interesting classes in Azerbaijan (56.1% of the learners mentioned that writing lesson is the most boring lesson). This is probably owing to the fact that reading and writing lessons generally are instructed through books and not appealing authentic materials are involved in teaching these subjects. Regardless of the fact those learners (68.7%) believe that the less interesting class is writing, they admit that the writing lessons are significant.

It is still thought-provoking that students have a general understanding of the language acquisition process and realize the drawbacks existing in language teaching approaches.

Nearly half of the learners (45%) believe that writing lessons are not motivating and one-third of the participants do not have a certain opinion about the issue. When it comes to the writing homework, 44.4% of the respondents disagree that homework for writing is motivating.

In addition, two in three of the students do not believe that writing practices are motivating and interesting. Also, 38.4% of subjects did not agree that they are motivating and chose the option "Neutral" to this question.

When participants were asked to state whether it is difficult to find an opinion for writing or not, it was clear that almost two-thirds of writing learners (57.1%) struggling with finding an opinion and many learners (17.2%) again stayed neutral to this issue and it was also clear that to gain an opinion for writing reading samples are common. Lastly, it is also worth to state that those who chose the option "Neutral" in the survey do not have a positive view about writing. Nowadays, it is not so easy to motivate students because thanks to the electronic gizmos and opportunities they almost have everything, thus students do not find many things interesting and motivating. Language instructors can easily find authentic sources (e.g., videos clips, films, and some other media tools) for listening and speaking classes from the internet, yet, finding such appealing sources for reading and writing classes is not as easy as oral skills.

Conclusion

The presented study set out to figure out Azerbaijani EFL learners' attitude towards writing skills and the role of motivation on this. What stands out from this questionnaire is that among all language skills writing is acknowledged to be the most boring skill to learn by Azerbaijani undergraduate learners. The result of this work has illustrated that practices that are done before writing, writing homework and generally writing lessons are not enough satisfactory and motivating. Concerning teaching methods in writing classes, many respondents do not agree that it is adequately encouraging. It was also shown that it is hard for learners to find an idea for successful writing. These findings show that generally teaching the writing skill in Azerbaijan needs to be examined and analyzed more profoundly and innovative approaches should be recommended by the language teachers and researchers to promote writing regarding teaching and learning.

REFERENCE

1. Abdel, H. A. (2010). Students' Problems with Cohesion and Coherence in EFL Essay Writing in Egypt: Different Perspectives. *Literacy Information and Computer Education Journal (LICEJ)*, 1(4), 2111-221.
2. Alizadeh, M. (2016). The Impact of Motivation on English Language Learning. *International Journal Research in English Education*, 1(1), 11-15.
3. Archibald, A. (2001). Targeting L2 Writing Proficiencies: Instructions and Areas of change in students writing over Time. *International Journal of English studies*, 1(2), 153-160.
4. Barbara, K. (1990). *Second Language Writing: Research Insights for the Classroom*. New York, USA: Cambridge University Press.
5. Brown, D. (2007). *Teaching by Principles: An interactive Approach to Language Pedagogy* (3 ed.). New York: Education.
6. Cambridge Dictionaries. (2008). *Cambridge Advanced Dictionary*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Caswell, R., & Bahler, B. (2004). *Strategies for Teaching Writing*. Alexandria, Virginia, USA: Association For Supervision and Curriculum Development.

8. Damavand, A. (2012). The effects of motivation types (instrumental and integrative) on writing proficiency among Iranian IELTS candidates. *ZKU Journal of Social Sciences*, 8(15), 109-124.
9. Deneme, S. (2011). A Lesson Model for Enhancing Motivation in EFL Writing Classes. *Theory and Practice in Language Studies*, 1(7), 785-788.
10. Dörnyei, Z. (2001). *The psychology of the language learner (A practical teachers' guide on how to motivate learners)*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Gardner, R. C. (1985). *Social Psychology in Second Language Learning*. London, Great Britain: Edward Arnold Ltd.
12. Guerid, F. (2015). Enhancing Students' Level of Motivation in Learning English: The Case of 1st Year's Economics Students. *International Journal of Languages, Literature and Linguistics*, 1(3), 188-192.
13. Lipstein, R. L., & Renninger, A. (2007). "Putting Things into Words": The Development of 12–15-Year-Old Students' Interest for Writing. In S. Hidi, & P. Boscolo, *Studies in Writing: Writing and Motivation* (Vol. 19, pp. 113-140). Oxford: Elsevier Ltd.
14. Nunan, D. (1999). *Second Language Teaching & Learning*. Boston: Heinle & Heinle Publishers.
15. Shourafa, A. A. (2012). The effect of motivation on Jordanian 10th-grade students' writing skill in English. *European Scientific Journal*, 8(22).
16. Zeliha, A., & Senem, Y. (2014). Using wikis to promote collaborative EFL writing. *Language Learning & Technology*, 18(1), 160-180.

UOT:82(100)(091)

QABRIEL QARSIA MARKEZİN YAŞAMIŞ OLDUĞU HƏYATIN VƏ TORPAQLARIN TARİXİ-SİYASİ GERÇƏKLİKLƏRİNİN MARKEZ QƏLƏMİNDƏN GÖRÜNƏN ÜZÜ

TALİBOVA Aysel Saleh qızı

Bakı Mühəndislik Universiteti

atalibova@beu.edu.az

XÜLASƏ

Məqalədə Markezin doğulub-böyüdüüyü və həyatını başa vurmuş olduğu torpaqların tarixi haqqında məlumat verilmişdir. Lakin tarixi gerçəkliklərin Markez qələmindən görünən tərəflərinə işiq tutulmuşdur. Latın Amerika torpaqlarının Avropa səyyahları tərəfindən kəşf olunduğu zamandan başlayaraq bu torpaqların başına gələn hadisələr (xaricilərin işğalçılıq siyasətləri, yerli xalqın tarixi-psixoloji inkişaf trayektoriyası, gəlmələrin yerlilərə münasibətləri və s. məsələlər) yazıcının həm tarixi, həm də mifoloji aspektdən peşəkar münasibəti çərçivəsində təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Markez, Latın Amerika, jurnalist, El Espektador, banan şirkəti və s.

ВИДИМАЯ СТОРОНА ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ ЖИЗНИ И ЗЕМЛИ, В КОТОРОЙ ЖИЛ ГАБРИЭЛЬ ГАРСИЯ МАРКЕС

РЕЗЮМЕ

В статье приводится информация об истории страны, где родился и вырос Маркез. Тем не менее, исторические факты были выяснены до видимых сторон из призм Маркеса. Со времени открытия европейскими путешественниками латиноамериканских земель события, относящиеся к этим землям (внешняя политика иностранцев, траектория историко-психологического развития коренных народов, отношение иностранцев к местным жителям и т. д.), анализировались в контексте профессионального и мифологического аспекта писателя.

Ключевые слова: Markez, Латинская Америка, журналист, «El Espectador», Объединенная Фруктовая Компания и т. д.

THE VISIBLE SIDE OF THE HISTORICAL-POLITICAL REALITIES OF LIFE AND LAND GABRIEL GARCIA MARQUEZ HAS LIVED IN

ABSTRACT

The article mentions the history of the land where Marquez was born and grew up. However, historical facts have been lit up to the visible sides of the Marquez pencil. From the time the Latin American lands were discovered by European travelers, the events that took place in these lands (the occupation policy of the foreigners, the trajectory of the historical-psychological development of the indigenous people, the attitude of the Europeans to the locals etc.) were analyzed in the context of the professionalism of the writer in both historical and mythological aspects.

Key words: Marquez, Latin Amerika, journalist, «El Espectador», United Fruit Company etc.

Markezin doğulub-böyüdüüyü torpaqlar nəinki onun həyatda olduğu müddətdə, ondan 4-5 əsr əvvəllərdən başlayaraq yadellilər üçün ləzzətli şikar olmuşdur. 1492-ci ildə X. Kolumbun bu torpaqları kəşfi ilə başlayan işğalçılıq siyasətləri yerli xalqı öz torpaqlarında daim arzuolunmaz qonaq qismində dəyərləndirmişdir. Lakin avropalıların bu torpaqlara gəlişi Kolumbdan öncə başlamışdır: tarixi qeydlərə görə, 1399-cu ildə Venesiyalı Zeno sülaləsinə aid olan gəmi İngiltərə şahzadəsi Henri Sinkleyrlə birlikdə Amerikanın şimal-şərqinə səyahət etmiş; mikmak, pautaket, penakuk və s. qəbilələrlə tanış olmuş; onların rəhbərliyi ilə qitənin içərilərinə qədər irəliləmişlər. [10, 65] Ancaq avropalıların yerli xalqın həyatına xaosu gətirən

səyahəti bundan təxminən bir əsr sonraya təsadüf edir. Bütün tarix kitablarında adı böyük kəşfiyyatçı kimi anılan Kolumb əslində qul alverçisi idi. Bu yeni torpaqlara da səyahətinin səbəbi bu idi. İlk səyahətində yerli xalqla tanış olanda üstlərində qızıldan zinət əşyalarını görənlər Kolumbun növbəti səyahəti qorxunc olur. Bu dəfə özü ilə əsrarəngiz bir xəstəlik (tarixi qaynaqlarda tam olaraq bilinmir, ancaq daha çox donuz qripi olaraq təxmin edilir) gətirir və bu xəstəlik yerli xalqlardan olan aravak qəbiləsini gözlənilməz sürətlə məhv etməyə başlayır. Buna görə də Markezın əsərlərində kütləvi qırğınlara səbəb olan epidemiyalar avropalıların əlaqəli şəkildə obrazlandırılır. Çünki əsrlər boyu yerli xalqa yad olan bu cür epidemiyalar ilk dəfə avropalıların gəldi, xəstəlik, təsadüf olaraq deyil, məqsədli şəkildə. Kolumb gətirdiyi bu xəstəlik sayəsində neçə-neçə kəndləri tarımar eləmişdi, yerdə qalan sağlamlarını isə qızıl yataqlarında amansız iş rejimi ilə işləməyə məcbur edirdi. Hətta qızıl gətirməyənlərin əlləri kəsilir, beləcə qan itkisindən ölürlər; qaçan yerlilər ya amansız işkəncələrlə öldürülür, ya da diri-diri yandırılır; dözə bilməyən yerlilər isə ailələrini və uşaqlarını öldürərək toplu intiharlara girişirdilər. «Patriarxın payızı» əsərində rast gəldiyimiz taun xəstəliyi də onlarla gəldi. Yerli aztek tayfasının, demək olar ki, nəslini tükədən həmin xəstəlik oldu. Statistika görə, həmin dövrlərdə təkcə Haiti adasında 250 min nəfərlik yerli nüfuzun yarısı bu şəkildə məhv olmuşdu.

Gətirdiyi qənimətlərə görə “Okean dənizlərinin admiralı” rütbəsini alan Kolumb qeyd dəftərində tanış olduğu yerli xalqla bağlı ilkin təəssüratlarını bu şəkildə qeyd edir:

“Hədsiz dərəcədə sadə, dürüst və əliaçıq insandırlar. Hansından nəyini istəsəniz o dəqiqə verirlər. Pisliliyin nə olduğu haqqında təəvvürləri də yoxdur, oğurluq etməzlər, öldürməzlər. Qonşularını özləri qədər çox istəyirlər. Yəqin ki, bütün yer üzündəki yeganə şirindilli insandırlar. Üzləri də həmişə gülür. Sadəcə 50 adamla bütün xalqı boyunduruğumuza sala bilərik, bütün istədiklərimizi də elətdirə bilərik.” [10,67] Göründüyü kimi, avropalıların bu torpaqlara sadəcə bioloji deyil, “ümitsizlik”, “xəyal qırıqlığı”, “həyatın puçluğu” adlı ruhi-mənəvi virusları da özləri ilə gətiriblər. Bu faktı Markez “Yüz ilin tənhalığı” əsərində özünəməxsus şəkildə canlandırır. Məsələn, ilk vaxtlar Makondoda qəbiristanlıq yox idi, heç kəs ölmürdü, çünki ölüm yox idi; yaxud, “dünya elə təzə-tər idi ki, çox şeyin adı yox idi və adamlar adsız əşyaları barmaqları ilə göstərməli olurdular.” [7,5] Burada ad bir növ əşyalara biçilən dəyərləri simvollaşdırır. Müəllif demək istəyir ki, hələ heç nəyə dəyər biçilməmişdi, qiymət qoyulmamışdı. Yerli xalq məhz buna görə torpaqlarında zəngin olan metaldan – qızıldan düzəldikləri zinət əşyalarını heç nədən çəkinmədən taxırdılar, çünki bunların avropalıların gözündə yüzlərlə insanın həyatına bədalə olacaq qədər dəyərli olduğunun fərqi deyildilər.

Əsrlər sonra 1992-ci ildə “Yeni dünyanın kəşfi”nin 500 illiyi Avropada böyük bir təntənə ilə qeyd olunduğu müddətdə Latın Amerika xalqından “istəmirik, özünü qalsın, ulu babalarımız onsuz da vaxtilə özləri öz dünyalarını kəşf ediblər” tipli münasibət gördükdə ispanlar təəccüb qarışıq qəzəb hissi keçirirdilər. Belə olan təqdirdə ispanlar vəqənin adını “İki dünyanın qovuşması” olaraq dəyişdilər, baxmayaraq ki, bunun reaksiyalara təsiri olmadı. Markez bu hadisələrə təəssübkeşliyini açıq-aşkar şəkildə göstərə bilmirdi, lakin özünəməxsus addımlarını atmaqda idi: artıq illər idi ki, bu hadisə ilə əlaqəli bir bədii layihə hazırlamaqda idi. «12 Gəzgin hekayə» adı verdiyi hekayələr toplusunu məhz həmin ildə - 1992-ci ildə çap etdirdi. Bu hekayələrin mövzularının “Yeni dünyanın kəşfi”nin 500-cü illiyi ilə əlaqəsi heç də avropalıların gözlədiyi istiqamətdə deyildi. Burada hadisələr müstəmləkə torpaqlarında deyil, müstəmləkəçi torpaqlarda cərəyan etməkdə idi, hekayələrin qəhrəmanları “Yeni dünya”ya səyahət edən avropalıların deyil, əsrlərdir avropalıların əsarətində ruhları və ümidləri çürümüş

halda Avropaya səyahət edən Latin Amerikalılardır. Onlar Avropaya gəlirlər, lakin necə münasibət görürlər? Məsələn, ilk hekayə olan «Yaxşı yol, cənab prezident» əsərindəki Avropaya gəlmiş qəhrəmanımız İsveçrəyə səyahət edən Latin Amerikalı bir eksprezidentdir. Müəllif digər əsərlərində olduğu kimi, bu əsərində də ehtiyac duymadığı informasiyaları vermir, prezidentin kim olduğu ilə bağlı ətraflı məlumatı, adını, hansı dövlətin prezidenti olduğunu göstərmir. Çünki buradakı əsas məsələ, vaxtilə yerli xalqı talamaq naminə avropalılara kölə olan prezidentlərin nə qədər ki, ağa idi, prezident idi himayəsinə sığındığı Avropanın himayəsindən istifadə çıxdıqdan sonra da istifadə etmək istəmələri, lakin gözlədikləri himayəni görməmələri idi. Buradakı prezident ölkədə qalxan üsyan nəticəsində hakimiyyətinə son qoyulmuş və buna görə də İsveçrəyə sığınmışdır. Lakin İsveçrə ona sığınmış bir Latin Amerikalı eksprezidentə necə münasibət göstərir? “Cenevrə gözdən düşmüş siyasətçilərə layiq səviyyədə olan mehmanxanalarla dolu olduğu halda, bu hörmətli sürgünümüz küçələrindən kimsəsizlik yağan Qrotte məhəlləsində keyfiyyətinə görə 4-cü dərəcəli bir oteldə asiyalı köçərilərlə əxlaqsız qadınların yaşadıkları otaqların arasındakı otaqda qalırdı və yalnız yoxsullar yurdunda yemək yeyə bilirdi.” [9, 29] Üstəlik, prezident ağır xəstəliyə tutulur. Lakin dövlətin onun qeydinə qaldığını görmürük. Əsərdə Avropa rəsmiləri ilə bağlı, ümumiyyətlə, heç bir epizod yoxdur, hadisələrə müstəmləkəçi ağaların biganəlikdən başqa münasibətlərini görmürük. Prezidentin qeydinə qalan da yenə heç bir avropalı deyil, elə prezidentin atıb gəldiyi torpaqlardan olan kəslərdir – Karib sahillərindən gəlib burada məskən salmış Homero Rey de la Kasa. Bu ad özü də simvolik addır – de la Kasa vaxtilə yerli xalqı müdafiə etmiş bir rahibin adıdır.* Müəllif burada vaxtilə hinduları müdafiə edən yeganə şəxs olan Bartolomey de la Kasa ilə prezidenti müdafiə edən yeganə şəxs olan Homero Rey de la Kasa arasında bədi – simvolik əlaqə yaratmağa çalışmışdır. Qıssı, kasıb bir həmyerlinin ümidinə qalmış eksprezident öz xəstəliyindən qurtulmaq üçün əlində olan-qalan nə qır-qızılı varsa hamısını satır. Əsər boyu bu obrazın zəifliyi və özünə qarşı biganəliyi insanda acıma hissi oyandırır. Buna oxşar vəziyyəti ikinci hekayədə də müşahidə etmək olar. “Müqəddəs” adlı ikinci hekayənin Avropaya səyahət etmiş latin Amerikalı qəhrəmanı Marqarito Duartedir. Duarte qızı öldükdən sonra onun cəsədində müşahidə etdiyi qeyri-adi hallar nəticəsində Avropaya gəlməyi qərarlaşdırır. Qızının cəsədi nə qədər zaman keçsə də çürüməmiş, tərəvətli qalmış, ancaq tamamən ağırlıqsız – çəkisiz olmuşdur. Atasının Romaya gəlməsinin də məqsədi bu idi - papa ilə vəziyyəti müzakirə etmək və ölmüş qızına onun müqəddəsliyi adını qazandırmaq. Prezident kimi Marqarito da Avropa rəsmilərindən biganə münasibət görür: papa hər dəfə bir bəhanə ilə görüşdən qaçır, Marqarito xarici işlər nazirliyinə 70 səhifəlik məktub yazır, lakin cavabsız qalır. Bu uğurda mübarizələrlə qaldığı mehmanxanada yarıac-yarıtox günlər keçirir. Bu hekayələrin məhz həmin ildə çap olunması heç də təsadüfmiş təsiri bağışlamır. Sanki müəllif “İki dünyanı qovuşduran” və buna görə də şükran gözləyən ispanlara Latin Amerika xalqı adından belə bir cavab verir: “Bu nə “İki dünyanın qovuşması”dır, nə də “Yeni dünyanın kəşfi”. Bu sadəcə olaraq bizim dünyamızın sizin kimi ac qurdların dünyası tərəfindən vəhşicəsinə ovlanmasıdır. Məhz buna görədir ki, tarix boyu bizə insan kimi baxmadınız, 1821-ci ildə əsarətinizdən çıxmış olsaq belə, bizi ovunuz kimi gördünüz, insan kimi hörmət qoymadınız. Tökülən qanlarımız əyləncəniz, xalqımız köləsiz, prezidentlərimiz isə köpəyiniz oldu. Ancaq siz köpəyinizin xəstəxana xərclərini qarşılıyacaq qədər belə olsa, buna dəyər vermədiniz.”

Bu hekayələr çap olunanda Merkezin 64 yaşı var idi və yaşı artdıqca ölüm qorxusu onu müşayiət eləməyə başlamışdı. Buna səbəb bir gecə gördüyü yuxu idi:

“Yuxuda gördüm ki, öz dəfn mərasimimdəyəm. Tünd rəngli yas paltarlarına bürünmüşəm və başında əyləncə havası olan bir neçə dostumla birlikdə addımlayıram. Birlikdə hamı-

mız çox xoşbəxtik. Xüsusilə də mən. Uzun müddətdir görmədiyim ən köhnə Latin Amerikalı dostlarımla birlikdə olmaq üçün ölümümün mənə verdiyi bu fürsətə görə inanılmaz dərəcədə şad idim. Mərasim bitincə camaat getməyə başladı, mən də onlara qoşulmaq istədim. Ancaq onlardan biri kəskin bir ciddiyyətlə mənə mane oldu və dedi ki, mənim üçün əyləncə artıq bitmişdir. Buradan harasa gedə bilməyəcək yalnız bir nəfər var, o da mən imişəm. Ondan sonra dərk elədim ki, ölüm sadəcə ölmək deyil, dostlarını həmişəlik itirməkdir.” [9,11] Ölümün hər şeyin sonu olduğunu dərk edən Markez, sözsüz ki, illərdir planladığı bu bədii layihəsini ömür vəfa etdiyi müddətcə yerinə yetirmək üçün səbrsizlənirdi. Və ilk hekayəsini 1979-cu ildə yazmağa başladığı toplunu məhz həmin yubiley ilində nəşr etdirdi.

Markez yadların əsarət zəncirlərinə qarşı mübarizə aparan bir ailənin içində dünyaya göz açmışdır. Onu böyüdən atası-anası deyil, ana tərəfdən nənəsi və babası olmuşdur. Babası polkovnik Nikolas Markez Mexiya konservatorlara qarşı mübarizə aparan qatı liberalist olmuş, ömrünün son dövrlərində isə müəllifin dünyaya gəlmiş olduğu Arakataka vilayətində bələdiyyənin maliyyə müdiri vəzifəsində işləmişdir. Maraqlıdır ki, atası Qabriel Eligiyonun ailəsi isə konservatorlar partiyasına mənsub olmuşlar. Lakin Markezi böyüdüb ona tərbiyə verən konservator atası deyil, liberalist babası olmuşdur. Liberalizmin yaşadığı bütün təzyiq və təqibləri uşaqlıqdan iliyinə-qanına qədər hiss edərək dünyagörüşünü formalaşdırmışdır. Bu fakt özünü onun təhsil həyatında da yansıtmada idi. Atası oğlundan çox şey gözləyirdi, hüquq oxuyub gələcəyin böyük hüquqşünaslarından biri olmasını və bu şəkildə həyatını qazanmasını istəyirdi. O, atasının təkidi ilə hüquq fakültəsinə daxil olur, lakin atasının gözlədiyi nəticəni göstərə bilmir: qiymətləri aşağı olur, tez-tez toplu halda dərslər buraxırdı. Nəticədə, atasının həvəsini gözündə qoyur, o ixtisasdan məzun ola bilmir. Markez bunun səbəbini xatırlərindən bəhs etdiyi «Ərz etmək üçün yaşamaq» əsərində izah edir və bu izahlarda bəlli olur ki, oxuduğu tədris ocağında azad tərəkür anlayışı qatı təzyiqə məruz qalır. Uşaqlara tədris olunan kitablar XIX əsrdən qalma müstəmləkə hüquqları ilə bağlı kitablar idi və müasiri olduqları zamanın siyasi vəziyyəti və şərtləri heç bir azad yaradıcı təhlil və ya tədqiqata açıq deyildi:

“Müəyyən bilik və mövqelər qanunmuş kimi beyinlərə qazındığı, heç bir sorğunun və ya şübhənin əyə bilmədiyi qatı bir ideoloji istiqamət çərçivəsində tələbə yetişdirən belə bir universitetdə həmin tələbələr arasında müəyyən qədər də olsa yaradıcı azad tərəkürü olan, döyüşkən ruhlu tələbələr var idi. Lakin imtahan vaxtı çatanda həmin tələbələr də talelərinə yenilib digər tələbələr kimi ulu babalarından qalmış cild-cild müstəmləkə hüququ kitablarını əzbərləyərək imtahan kürsüsünə çıxırdılar.” [8, 376] Sözsüz ki, Markezi hüquq ixtisasından soyudan başlıca səbəb budur. Məsələ burasındadır ki, keçmişə aid olsa belə, tərtib olunan hüquq kitabları, hətta konstitusiyalar (Kolumbiyanın 10-a yaxın konstitusiyası olub. Təkcə 1810-1830-cu illərdə Kolumbiyanın fərqli bölgələrində fərqli konstitusiyalar tətbiq olunurdu [5]) ancaq siyasi azların mənafeyinə uyan haqq və hüquqlar toplusu idi. Məsələn, 1886-cı ildə, ölkənin tarixi-siyasi həyatına qanlı bəlalar gətirmiş iki partiyanın (liberal və konservator) qurulması nəticəsində qəbul olunmuş konstitusiya katolik dini inancını və İspan dilini Kolumbiya xalqı üçün mükəlləfiyyətə çevirdi, Simon Bolivarın 1821-ci ildə qitədən qovduğu müstəmləkəçilərin müstəmləkə hüquqlarının yerini bərkitdi. Bu konstitusiya öz nəzəriyyəsində fərdlərinin hüquq və azadlıqlarının tam təminatçısına çevrildiyi halda, təcrübədə tamamilə əksini nümayiş etdirirdi. Çünki, ölkə prezidentinə sərhədsiz haqq və hüquq tanıyan da həmin konstitusiya idi. Sonsuz “sərbəstlik” verildiyi bir prezidentin idarə etdiyi ölkədə fərdlərin hansı azadlığından və ya hüquqlarından söhbət gedə bilər? Markez bu faktı da “Patriarxın payızı” əsərində özünəməxsus şəkildə obrazlandırır. Əsərdə nəinki siyasi hakimiyyəti, təbiəti

belə, patriarx idarə edir: yalnız onun icazəsi ilə buludlar göy üzünü alır, onun izn verdiyi gündə yağışlar yağır, günün onun izn verdiyi saatında qızılgüllər açır və s.

Bu konstitusiyaya görə səsverənlərin yerli qanunverici orqanlar üzərində heç bir təsiri yox idi, çünki bələdiyyələr prezidentin siyasi iradəsini təmsil edirdilər. Bələdiyyə başçısı obrazı Markezın bir neçə əsərində yaradılıb, lakin yalnız «Arzuolunmaz saat» əsərində mərkəzi obrazdır. Burada bələdiyyə başçısı prezidentin nəinki siyasi iradəsini, həmçinin siyasi-mənəvi şəxsiyyətini də öz üzərinə köçürüb. O, gah xalqını sağmal inək, bu inəklərin süründüyü yeri ferma zənn edən fermerdir, gah da başsız qalmış bir qadının mülkünə göz dikən leşyeyən quzğundur. Nəticədə, bölgədəki iqtidar da, xalqın iliyi də, qanı da onundur.

Markezın babası da bələdiyyə başçısı olub, lakin özünü sırayı xalqdan ayırmayıb:

“Bütün dövlət rəsmiləri qatarda adi insanların içini heç vaxt görmədiyi, içi dəbdəbəli əşyalarla döşənmiş, qatara əlavə olaraq qoşulmuş I dərəcəli vəqonda səyahət etdikləri halda, polkovnik Nikolas yanında ancaq xanım olarsa II dərəcəli vəqonda səyahət edirdi. Tək olduğu vaxtlarda isə III dərəcəli vəqonda – xalqla birlikdə səyahət edirdi. Kim ki ona “niyə III dərəcəli vəqonda səyahət edirsiniz?” sualını verirdi, polkovnikdən “çünki IV dərəcəli vəqon olmur” cavabını alırdı.” [8, 26] Babasının liberal ruhundan qidalanmış Markezın o cür konstitusiyayı əzbərləməyə nə iradəsi əl verirdi, nə də əqidəsi. Ona azad iradəsini yansıdan biləcəyi bir peşə lazım idi, hansı ki, onu saxtakarlıqları əzbərləməyə vadar etməsin, ona gerçəklikləri ərz etməyə fürsət versin. Hüququ atmaq istiqamətində Bernard Şounun fikirləri də ona qanad verirdi: “Savadımı artırmaq üçün məktəbi atmaq məcburiyyətində qalmışam.” [8,17] Belə olan təqdirdə jurnalistikadan ideal peşə yox idi. Markez günlük ehtiyaclarını qarşılamağa belə, kifayət etməyən bir məbləğdə maaş almasına baxmayaraq, «El Heraldo» qəzet nəşriyyatında işə düzəlir. Onun idealist bir vətənpərvər olduğu buradan görünür: yaşadığı həyat bir dilənçininkindən fərqli olmur, uzun müddət sonra onu ilk dəfə görəndə anası belə, tanıdır. Halbuki hüququ seçsə idi, bəlkə də onu əsərlərində yaratdığı bələdiyyə başçısının taleyi gözləyirdi. Lakin o öz seçimini edir: iqtidarın cazibəsinin deyil, öz əqidəsinin köləsinə çevrilir. İlk dəfə jurnalistliyə maraq onda jurnalist Elvira Mendoza sayəsində yaranır. Elvira argentinalı Berta Zingermanla müsahibə aparır, lakin müsahib onunla səviyyəsiz davranır, hörmət qoymur, verdiyi hər sualı da lağa qoyurdu. Belə olan təqdirdə “dişi bağıracağını kəssə belə” müsahibənin sonuna qədər dözən Elvira qəzətdə müsahibəni Bertanın danışıqlarından hərəkətlərinə qədər olduğu kimi qələmə almış, söhbətə müdaxilə edib Bertanın münaqişə yaratmağa çalışdığı yerdə ona mane olan ərini isə xilaskar kimi qələmə vermişdi. Təbii ki, bu Bertanı qəzəb burulğanına salmışdı. [8, 315] Jurnalistlik peşəsində düşüncə azadlığının əlçatmaz sərhədləri Markezın xəyallarında bu hadisə nəticəsində canlanmışdı. Markez bu minvalla həyatını bir neçə qəzet nəşriyyatında başa vurur («El Universal», «El Espektador», «Gaceta Literaria» (ədəbiyyat qəzeti), «Xronika», «Comprime» və s.). Hətta öz jurnalını yaratmaq xəyalları da qurur. Bu xəyallar onun bütün varlığını təsir dairəsinə alır. Jurnalist üslubu onun bədii yaradıcılığına da təsir edir («Qaçırılma», «Gözlənilən bir qətlin tarixçəsi» və s.) Lakin bu peşə də onu gözlədiyi imkanlarla təmin etmədi. Redaksiyasında işlədiyi jurnallar və qəzetlər iqtidarın mənafeyinə zidd yazılar dərc etdikdə ciddi təqibə məruz qalırdılar, ya da senzura tətbiq edilirdi. Bunun nəticəsində Markez də bir müddət iqtidarın çaldığı havaya oynamaq – yalnız senzuradan keçmiş mövzular barədə yazmaq məcburiyyətində qaldı. Bütün bunlara baxmayaraq, həqiqətlər vulkan olub onun içini qaynadırdı. Hətta, yazıları ucbatından məhkəmələrə yolu düşdü, işlədiyi qəzetin nəşriyyatı belə, bağlandı. «El Espektador» qəzetində dərc etdirdiyi bir yazıda dövlətin qaçaqmalçılığa aid gizli ticarəti haqqında həqiqətləri üzə çıxardığı üçün hə-

min qəzetin nəşriyyatı dayandırıldı. Merkezin sonralar haqqında hekayə («Batan gəminin tarixçəsi») yazdığı bu hadisənin baş qəhrəmanı dənizçi Luiz Alexandro Velasko gəmi qəzasında həlak olan 8 nəfərdən həyatda qalmış yeganə sərnəşindir. Onun dənizdə baş verən tufandan sağ çıxması və bununla bağlı başına gələn macəralar medianın diqqətini çəkdi və Velasko xalq qəhrəmanına çevrildi. Lakin bir müddət sonra, görünür, özündən də asılı olmadan süni şəkildə qazandığı şöhrəti vicdanı həzm edə bilmədi deyə, həqiqətləri etiraf edib bu vicdan yükündən qurtulmaq qərarına gəldi. Belə bəlli oldu ki, dənizdə onun igidliklə mübarizə aparıb qalib gəldiyi heç bir tufan olmayıb. Çox ehtiyatsız şəkildə gəmiyə bağlanmış yüklər küləyin təsiri ilə dənizə aşmış, yüklə birlikdə 8 dənizçi də dənizə düşmüşdü: "...beləliklə üç çox kobud pozuntunun üstü açılmışdı: birincisi, esminesin göyertəsində yük daşınmasına icazə verilmirdi; ikincisi, gəmi manevr imkanından məhrum oldu, məhz həddən artıq yükləndiyindən göyertədən dənizə düşmüş adamları götürə bilməmişdi; nəhayət, yük qaçaqmal idi – soyuducular, televizorlar və paltaryuyan maşınlar aparırdılar." [6, 10] Həqiqətlər bu şəkildə mətbuatda yansıyan kimi çox şey köklü şəkildə dəyişir: Velaskonun qəhrəman imici məhv olur, Kolumbiya hakimləri faktları inkar edən bəyanatlar yayırlar. Lakin qəflətən ortaya çıxan, gəmidə çəkilmiş fotolar bu bəyanatların əksini sübut edir. Camaatın tələbinə əsasən qəzetin satışı ikiqat artsa belə, diktaturanın amansız tədbirləri nəticəsində "El Espektador" qəzetinin taleyinə xitam verilir. Maraqlıdır ki, o dövrdə idarəçiliyi Qustavo Roxas Pnilyanın ifrat dərəcədə despot rejimi üzərində qurulmuş bir ölkədə Merkez böyük bir şir ürəyi yeyibmiş kimi, dövlət rəsmilərinin verdiyi bəyanatın yalan olduğunu üzə çıxardır. Dövlət qaçaqmalçılığı inkar etdiyi həmin bəyanatı ictimaiyyətə çatdırdıqdan həmin sonra Merkez, haqqında bəhs olunan fotoları axtarmaq işinə şəxsən girişir. Velaskodan fotoaparatu olan yoldaşların siyahısını istəyir, həmin insanları ziyarət edir və onların çəkdiyi, ancaq kadrlarda qaçaq malların da düşdüyü xatirə şəkillərini əldə edir və o boyda diktaturaya meydan oxumaq bahasına da olsa bu fotoları qəzətdə dərc etdirir. Bunun səbəbi Merkezin xarakteri ilə bağlıdır. Onun öz qərarlarını sərbəst verə bildiyi gündən etibarən həyat trayektoriyasını izləsək görərik ki, Merkez öz gələcəyi üçün hansısa sistemli bir plan qurmaq haqqında düşünmür də. O indi ilə yaşayır. Dünyada Merkez kimi millət təəssübkeşi olan insanlar taleyinə görə iki kateqoriyaya bölünür: əqidəsi ucbatından yaşadığı bataqlıq həyatı qarşısına tale kimi çıxanlar və seçim kimi çıxanlar. Çox vaxt müşahidə edirik ki, həyatı Merkez kimi çox çətin və keşməkeşli yollardan keçən bir çox millət təəssübkeşlərinin yaşadığı həmin çətinliklər sahiblərinin qarşısına seçim olaraq deyil, tale olaraq çıxır. Bu həyatı yaşamaqdan başqa seçim yolları olmur. Lakin keşməkeşli həyat Merkezin qarşısına məhz seçim olaraq çıxır. Atasının onun üçün cızdığı həyat cığırından getməyib öz yolu ilə getdiyi üçün bataqlıqdan heç də fərqlənməyən bir həyat yaşayır. Hətta gündəlik çörək pulunu çıxarda bilmək üçün zibillikdən butulka yığıb satdığı, atılan yeməkləri götürə bilmək üçün gecələr restoranların zibil qutularının başında qarovul çəkdiyi günlər belə, olur. Bu bataqlıqdan qurtulmaq üçün onun qarşısına dəfələrlə şans çıxır. Lakin o, qərarından dönmür. Bəlkə də məhz seçimlərinə əsasən yaşadığına görədir ki, o heç vaxt pessimizmə, ümitsizliyə, xəyal qırıqlığına qapılmır. Başına nə çətinlik gəlirsə gəlsin, bu ancaq onun müvəqqəti fasilə verməsi ilə nəticələnir. Uzun müddət heç bir qazanc gətirməyən bədii yaradıcılığı ilə də butulka satdığı günlərdə belə, məşğul olur. Həyatı ilə bağlı yazdığı «Ərz etmək üçün yaşamaq» adlı kitabında həmin günlər haqqında danışarkən də daha çox macərəvi bir dildən istifadə edir. Sanki başına gələn macəralardan həvəslə bəhs edirmiş kimi yazır. Sanki millət təəssübkeşi olan bir gənc ölkəsinin qeydinə qalmağın daha macərəvi yollarını axtarmaq naminə sabahını düşünmədiyi addımlar atır. Ancaq nə qədər macərəpərəst olsa da gəncliyində çox qürurlu olub. Redaksiyasında işlədiyi «El Heraldo» qə-

zetinin verdiyi maaş dolanışiq üçün çox faciəvi olsa da valideynlərinə ağız açıb pul istəməyib. Hətta, anası yanına gələndə belə, “öz başımın çarəsinə özüm baxaram” deyərək, ondan bir qəpik də almamışdı. Anasının verəcək pulu da yox idi o zamanlar. Həm də ki, Markez in qüruru əl verməzdi ki, bir zamanlar onu tərək etmiş, indi isə vəkillik ixtisasını seçib özünə gün ağlamaqla bağlı etdikləri xahişlərini yerinə yetirmədiyi valideynlərindən pul alsın.

Markez həyatı haqqında yazdığı «Ərz etmək üçün yaşamaq» əsərində yarı kinayəvi, yarı mistik bir üslubdan istifadə etmişdir. Məsələn, Arakatakadakı evi satmaq üçün anası ilə gəmi səyahətinə çıxarkən həmin səfər gecələrinin birində anası dua edərək təsbeh çəkir: “...əminəm ki, hər zamankı kimi özü üçün hər hansı bir diləyi yoxdur. On bir yetimi üçün rifah və uzunömür onun üçün kifayət qədər böyük bir qənimət olardı. Yəqin ki, duaları qəbul olmuşdu ki, kanala girəndə yağış sakitləşmiş, külək milçəkləri belə, yerindən tərpedə bilməyəcək dərəcədə zəifləmişdi. Anam təsbehini yığışdırıb uzun müddət çevrəmdəki həyatın vəlvələsinə qapıldı.” [8, 15] Burada havanın anasının təsbehi ilə sakitləşməsi kinayə doğurmaqla yanaşı, sanki uzun müddətdir onu tərək etmiş sakinlərini gördükdə həmin torpaqların qəzəbinin soyumağa -iqliminin sakitləşməyə başlaması da oxucuda mistik təəssürat oyadır. Həmin gəmi səyahətində günlərlə davam edən leysan yağışlar yağmış, ardınca da qorxunc bir fırtına da qopmuşdur. Hətta sərnəşinlərin həyatı təhlükəyə məruz qalmışdır. Maraqlıdır ki, önəmli məqamlarda cəmiyyət həyatına müdaxilə edən təbiət Markez in sadəcə əsərlərində deyil, real həyatında da onu tez-tez izləmişdir, hətta doğulduğu gündən başlayaraq. Yazdıqlarına görə, doğulduğu gün qorxunc leysan yağışlar yeri-göyü inlətməmişdi. Və yaxud Ospina Perez hökuməti vaxtında Boqotada liberallarla mühafizəkarlar arasında baş verən növbəti çaxnaşmaların birində küllü miqdarda insanların qırıldığı, küçələrdə leş əlindən tərpenməyin mümkün olmadığı bir gündə günlərlə yağan yağış nəticəsində evlər bünövrədən sökülərək axıntıya qapılmış, tənha xəstələr də yataqlarında boğulmuşdular. [8, 361] Bəlkə də bunlar sadəcə olaraq, təsadüfdür, lakin müəllif üçün heç də təsadüf olmadığı açıq-aşkardır. Göründüyü kimi, Markez təbiət obrazı ilə bağlı fərdi üslubunu formalaşdırarkən canlı həyat nümunələrindən bəhrələnmişdir, onun əsərlərində təbiətin dolğun obrazının özünəməxsus bir səviyyədə yaradılmasının səbəbi sadəcə mistik fantaziyaya bağlı deyilmiş. Latın Amerikanın çalxantılı iqlimi (hər gün saat üçdən sonra göyün guruldaması; aramsız, hətta bəzən bir aydan çox çəkən leysan yağışlar, tufan və s.) ta uşaqlıqdan Markez i olduğu hər yerdə təqib etmişdir. Bu siyahını ta yazıçının qocalığına qədər daha da artırmaq olar. Əsərlərindəki şiddətli təbiət hadisələri ilk baxışda qeyri-realmış kimi bir təəssürat yaratsa da buradakı təbiət, əslində həyatı boyu onu bütün varlığı ilə hiss etmiş yazıçının pəncərəsindən görünən əsl Latın Amerika təbiətidir. Burada müəllif yaradıcılığı təbiətin gücünün mistik səviyyəyə qaldırılmasında deyil, bu təbiətin məhz hansı məqamda ortaya çıxaraq insanlığa münasibət göstərməsində bürüzə verir – Markez in həyatında da, əsərlərində də.

Markez, demək olar ki, bütün əsərlərində adının keçdiyi banan şirkəti ilə bağlı məsələlərə («United Fruit Company») ən ətraflı şəkildə «Yarpaq fırtınası» əsərində toxunmuşdur. Zaman keçdikcə müstəmləkəçilərin işğalçılıq siyasətləri də vəhşi-barbar bir səviyyədə daha “mədəni” bir səviyyəyə adlandı. Artıq xalqın qanunu daha “mədəni” şəkildə - xalqa hiss etdirmədən, hətta onların öz rızası ilə sormağa başladılar. Banan şirkəti bu cür yeni tip bir işğalçılıq siyasəti idi. Bu siyasətin əsas silahı xalqın başını mahiyyətinin kəsad olmasına baxmayaraq forması cəlbədicə olan Avropa həyat tərzi ilə yerli xalqın diqqətini çəkmək və bunu onlara baha qiymətə satmaq idi. Əsrlər boyu sərvətləri Avropaya daşındığı üçün ac-yalavac dolaşib işsiz qalan xalqa iş vermək adı ilə onları öz torpaqlarında qula, köləyə çevirmək; özlərindən asılı hala

salmaq idi. Banan şirkətinin təməlinə dayanan maddi maraqlar bu cür siyasətlər hesabına təmin olunurdu. «Yüz ilin tənhalığı» əsərində süründürməçiliyin başladığı o faciəvi anı müəllif tragikomik bir üslubla təsvir edir. ABŞ-dan gəlmiş bir iş adamı məhəllə barında yerli camaatın ona sunduğu bananın dadına baxdığı an bu dada heyran qalır və “mədəni işğalçılıq” təbiri ilə ifadə etdiyimiz əsl faciə bu andan başlayır. Polkovnik Aureliano Buendiya demişkən: “... lənətə gələsən, bizə lazım idi ki, o qırıqoya banan yedizdirək?!” Doğrudan da, bu nəyə lazım idi axı?.. Latın Amerika həmişə xarici ölkələrin investisiyalarına imtiyaz vermişdir. Ən çox da ABŞ-ın investisiyalarına. Lakin eyni vəziyyət ABŞ-da heç vaxt müşahidə edilməmişdir. ABŞ xarici investisiyalara heç vaxt qapı açmamışdır. 1913-cü ildə ABŞ prezidenti Vudro Vilson bunun səbəbini bu şəkildə izah edirdi: “Onlara heç vaxt imtiyaz tanımaq olmaz, xarici investisiyaları qəbul etmək həm də onların hakimiyyəti altına girmək deməkdir.” [3, 14] Haqlı idi də. Axı öz ölkəsi də sərmayə qoyduğu ölkələrlə bu şəkildə davranırdı.

«Patriarxın payızı»nda isə banan şirkətinin təsis olunmasından sonrakı vəziyyət önə çəkilir. Şirkətin qurulması ilə bu torpaqlara köç edən amerikalılar kauçukdan hazırlanmış al-əlvan oyuncaqlarla sadələvh xalqı aldatmış və dəyərli olan hər şeylərini əllərindən almışdılar. Əsərin bədii strukturunu zaman və məkan mücərrədliyi təşkil etdiyi üçün banan şirkətinin açıq-aşkar şəkildə adı keçmir. Lakin canlandırılan mənzərələr eynilə şirkət təsis olunduqdan sonrakı situasiyalar haqqındadır. Müəllif «Yarpaq fırtınası» əsərini isə bilavasitə bu məsələ üzərində qurmuşdur. Ağır iş rejimi və cüzi əməkhaqqına görə işçilərin tətillər elan etdikləri və nəticədə şirkət rəhbərləri tərəfindən qətl olunmaları ilə (təxminən 3000 nəfər) nəticələnən “banan qətləmi” Merkezin doğulduğu ərazilərdə baş vermişdi (1928). Buna görə də Merkezin qətləmi haqqında ilkin məlumatları, babası polkovnik Nikolasdan dinlədiyi xatirələr olmuşdur:

“1928-ci ildə o gecə ordunun qətl etdiyi insanların sayı banan şirkətinin qeydiyyatında heç vaxt dəqiq göstərilmədi. Hadisələrə o dərəcədə bələd idim ki, sanki gözlərimlə görmüşdüm. Bu hadisəni bəlkə də minlərlə dəfə babamdan dinləmişəm. Tətil etmək məqsədilə işçilərin meydana yığıldığı gün əsgərlərdən biri camaata xitabən bildiriş oxuyurdu. Bildirişin əsas məzisi belə idi: siz yalnız bir dəstə soyğunçudan ibarətsiniz. Meydanı tərk etmələri ilə bağlı onlara xəbərdarlıq edilməsinə baxmayaraq; qadın, kişi və uşaqlardan ibarət 3000 nəfər yerindən belə, tərpənmədi. Ondan sonra “Atəş” əmri verildi və tüfənglərin gurultusu qorxuya qarılıb qaçan insan izdihamının qışqırıqlarına qarışdı...” [8, 320]

Lakin bu hadisəni əsərdə bu dərəcədə dolğun və ətraflı canlandırma bilmək üçün sadəcə babasının xatirələrinə qulaq asan bir nəvənin yaddaşı kifayət deyil. Merkezin böyüyüb boya-başa çatdığı zaman dilimi ölkəni tərk edən banan şirkətindən geriyə qalan xaos qalıqların – doğmalarını itirdiyi üçün özünə gələ bilməyən; işsiz, yoxsul və ac-yalavac bir həyata sürüklənən xalq; yoxsulluq ucbatından tərk edilmiş evlər – hələ uzun müddət mövcud olub öz varlıqlarını yerdə qalan insanların həyatında da iliyinə, qanunacan hiss etdirdiyi bir vaxta təsadüf edir. Merkez qətləmindən təxminən 20 il sonra bu torpaqlara qayıdanda gördüyü mənzərəni bu şəkildə təsvir edir:

“Hər şey xatirələrimdəki kimi idi, lakin sanki daha da yoxsullaşmış və köhnəlmişdi və üzrlərində sanki bir bəduş küləyi əsirdi. Divarlarını ağacqurdları gəmirmiş, tavanları pas atıb deşilmiş, uşaqlıq xatirələrimdəki o nəşə dolu evlər; köhnə-kürüş qranit küçələri ilə meydana, kədərli badam ağacları, bir sözlə, hər şey insanın gözlərini çaşdırıb dərisini donduran toz altında şəklini itirmişdi. Dəmir yolunun digər tərəfindəki banan şirkətinin özəl cənnəti isə elektrik naqilləri və palma ağacları olmayan ucsuz-bucaqsız çöllükdən, xarabaya çevrilmiş ev-

lərdən və sadəcə yanıq divarları qalmış xəstəxanadan ibarət idi. Buralardan nə təbiət, nə də insan nəfəsi duyulurdu, hər tərəfdən ölü bir kimsəsizlik yağdırdı.” [8, 33] Markez qətliamın şəxsən şahidi olmasa da bu banan şirkətinin gətirdiyi bəlaları ta uşaqlıqdan bütün varlığında hiss etmişdir. Əsərlərdə banan şirkətinin obrazının ən əsas dolğunluğu onun bir millət təəs-sübkeşində oyatdığı duyğular və təəssüratlar və bu duyğuları ictimaiyyətə çatdırmaq istəyi təşkil edir. Tarixi sadəcə əlaqəli mütəxəssislər oxuyur, bədii əsəri isə hər kəs oxuyur. Buna görə də illərlə bir qəpik belə, qazanmadığı halda müəllif yazıçılığında əl çəkmədi və həqiqətləri dünyaya çatdırmaq ümidi ilə banan gerçəkliklərini bir yox, bir neçə əsərində obrazlandırdı.

Həm də unutmayaq ki, Markez peşəkar jurnalist idi və peşəsi ilə əlaqədar olaraq bu haq-da ətraflı araşdırma aparmışdı. Bu hadisə ilə bağlı o, həbsdə olan, tətillin ideya rəhbəri kommunist Raul Eduardo ilə də müsahibə aparmışdı. [1] Həmçinin hadisələrin iştirakçısı general Karlos Kortés Varqasın xatirələrindən də istifadə etmişdi. [11] Varqasın xatirələrinə görə, əsgərlər üç dəfə xəbərdarlıq etdikdə və bir nəticə görmədikləri təqdirdə insanların üstünə güllə yağdırmağa başladılar: “Gecə saat 1:30-da hər tərəf tamamilə sükuta qər q olmuşdu. On dəqiqəlik güllə-baran nəticəsində meydan yüzlərlə cəsədlərlə dolmuşdu və içlərində günahsızlar və uşaqlar da var idi”. [11, 5] «Yüz ilin tənhalığı» əsəri ilə şöhrəti bütün dünyaya yayılan yazıçı ilə sonradan aparılan müsahibələrdə bunu özü də etiraf edir, banan şirkətini ətraflı və dolğun obrazlandırma bilmək üçün hadisənin əyani şahidlərinin ifadələri və hadisə ilə bağlı sənədlərdən istifadə etdiyini deyir. [4] Maraqlıdır ki, qətliamda ölənlərin sayı ilə bağlı məlumatı tarixə Markez vermişdir:

“... neçə nəfərin öldüyü tam olaraq heç vaxt bilinmədi. Mən 3000 dedim. Ancaq bu, əlbəttə, bir az şişirdilmişdi. Yadıma gəlir, mən uşaq olanda içi banan ağacları ilə dolu olan bir meşədən keçən uzun bir qatar var idi. Bəlkə də 3000 ölü var idi içində, ehtimal ki, hamısını dənizə tökmüşdülər. Maraqlıdır ki, sonralar konqresdə və qəzetlərdə də ölü sayını 3000 olaraq göstərməyə başladılar. Deyəsən, tarixin yarısı bu şəkildə yazılır. “Patriarxın payızı”nda patriarx deyir ki, indi doğru olmaması vacib deyil. Çünki yaxın gələcəkdə onsuz da həqiqətə çevriləcək. Axırda insanlar hökumətlərdən ziyadə, yazıçılara inanacaqlar.” [4, 26] Markez in həqiqətləri geniş sferalara çatdırmaq uğrunda seçdiyi peşənin yazıçılıq olmasının səbəbi məhz budur. Çünki rəsmi qaynaqlar heç vaxt cəsarət edib ölü sayını dəqiq göstərə bilməyəcəkdi. Jurnalist Markez in məqaləsində verəcəyi rəqəm də, ola bilsin ki, sadəcə bir versiya olaraq qalacaqdı. Lakin uşaq ikən xatırladığı həmin o qatara – vaqonları üst-üstə qalanmış cəsədlərlə dolu olan up-uzun bir qatara nəzərən yazıçı Markez in verdiyi rəqəm daha inandırıcı idi. Bədii əsər yazıçıya imkan verirdi ki, banan qətliamının dəhşətlərinin bütün ölçülərini (maddi, sosial-ictimai, psixoloji) obrazlı şəkildə canlandırsın və oxucunu bu dərəcədə qaranlıq xaos gətirən bir şirkətin 3000 insanı “uf” demədən qətl edə biləcək “potensiala” malik olduğuna inandırsın.

Həqiqətləri çatdırmağın ən alternativ yolunun məhz hansı peşə olması (jurnalistika, yoxsa yazıçılıq) istiqamətində Markez bir neçə dəfə təbəddülat yaşayır. Onun jurnalistikaya meyli salmasına təkan verən Elvira Mendozanın məşhur sənətkar Berta Zingermanla apardığı müsahibənin cəsarət doğurucu bir tərzdə yazılması idisə də jurnalist Markez in bu optimist yanaşması peşə həyatını ölümünə qədər uzada bilmir. 1954-cü ildə baş verən hadisə nəticəsində o, əslində bu peşənin qol-qanadının necə də bağlı olduğunu dərk etdiyi bir mərtəbəyə gəlib çıxır. 9 İyun tarixində Koreya müharibəsində iştirak etmək üçün hərbi təlim keçən Kolumbiya batalyonunun üzvlərinin bir gün əvvəl bir tələbəni öldürməsi ilə bağlı xəbər yayılmışdı. Bu hadisəyə etiraz etmək məqsədilə küçədə nümayiş keçirildi. Bu, sadəcə vətəndaşlarla Silahlı Qüvvələr Hökumətinin küçədə ilk qarşıdurması idi. Heç bir xəbərdarlıq edilmədən silahsız xal-

qın üstünə güllə yağdırıldı, yaralıları xilas etmək istəyənlər isə qundaq zərbələri ilə öldürüldülər. Bir neçə piyada və xeyli sayda tələbə oradaca can verdi. [8, 517] Markez “El Espektador” qəzetində bu hadisələri qələmə almağı planlaşdırırdı. Lakin dövlətin qatı senzurasından ehtiyat edən nəşriyyat bu məqalənin toplu imzalar adı altında nəşr olunmasına qərar verir. Bu məqalə qəzetin siyasi mövqeyi baxımından böyük təhlükə kəsb edirdi deyə daha yuxarı səviyyələrdəki imzalar tərəfindən yazılmasına qərar verildi: “Bunun hər kəs üçün önəmli bir dərslə olduğuna inanıram, ancaq mənə cəsərlət qırıcı gəldi.” (Yenə orada) Əgər söhbət Markezdən gedirsə bunu anlamaq mümkündür. Nəticədə onu qəlbən dərinədən sarsıdan hadisəni şəxsən qələmə almaq hüququ ona tanınmamışdı. Və bu məqaləni qələmə alan o “yuxarı səviyyəli imzalar” hadisəni qəzetin siyasi mövqeyinə zidd olmayacaq bir üslubla, bir sözlə, həqiqətləri təhrif edərək təsvir etmişdilər. Lakin əsl həvəs qırıcı məqam başqa idi. Bir müddət sonra məhkəmə tibb ekspertizasına kimliyi bəlli olmayan bir uşaq cəsədi gətirildi. Hələ də uşağını axtarmaqda olan anaya xəbər göndərildi: “Bu, heç unuda bilməyəcəyim bir dərslədir. İtkin uşağın anası Filiplə mənə məhkəmə tibb ekspertizasının girişində gözləyirdi. O qədər yazıq və kiçilmiş görünürdü ki, bütün qəlbimlə ölmüş uşağın onun olmaması üçün dua etdim. Gözətçinin bizi apardığı onlarla cəsəd olduğu otaqda cəsədlərdən birinin üstünə salınan mələfənin altından küçədə çox gəzməkdən yeyilib-aşınmış iki balaca çəkmə göründü. Ana balasının çəkmələrini o dəqiqə tanıdı, rəngi ağardı. Gözətçi buğa güləşçisi kimi cəld bir əl hərəkəti ilə mələfəni qaldırdığı ana qədər ümidlərinin son qırıntısını can dözən ana uşağı görən kimi tanıdı, fəryadlar qopararaq hönkür-hönkür ağlamağa başladı. Heyrət dolu baxışları ölmüş gözlərində ilişib qalan 9 yaşlı uşağın əynində günlərlə bir xəndəkdə ölü halda yatdığı paltarlar var idi. Filip qadını sakitləşdirməyə çalışarkən öz-özümə sual verdim – jurnalistika budur? Ondən sonra bir daha bu işə baş qoşmadım.” [8, 519] Qəzetdə məqalə dərc edə bilmək üçün ölmüş uşağın həmin anaya məxsus olması lazım idi. Və təəssüf ki, daha çox oxucu kütləsi qazanmaq üçün bu cür yazılara ehtiyac var idi. Onu jurnalistikadan uzaqlaşdırıb kino sənətinə qovan da məhz bu reallıq idi. Lakin irəlidə daha çox həyat təcrübəsi qazandıqdan sonra Markezın mövqeyində müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunur. Məsələn, 1971-ci ildə şair Pablo Neruda ilə televiziya müsahibəsində jurnalistika haqqında belə bir fikir söyləyir: “Jurnalistika peşəsinə qayıtmaq istəyərdim, xüsusilə də müxbirliyə. Çünki ədəbiyyat gerçəklik duyğusundan getdikcə uzaqlaşaraq irəliləyir. Bundan fərqli olaraq, müxbirlərin isə hər gün konkret gerçəkliklərlə bağ yaratmaq avantajı var.” Markez heç vaxt bu iki peşə: jurnalistika və yazıçılıq arasında seçim etmədi, daha doğrusu, hər ikisini də seçdi. Bir yazıçı kimi dünya şöhrəti qazandıqdan sonra verdiyi müsahibələrdə qeyd edir ki, onun üçün romanın və məqalənin imkanları eyni genişlikdədir: “Aralarında hər hansı bir fərq olduğunu düşünmürəm; qaynaqlar, materiallar, hətta dil belə, eynidir.” [4, 17] Yəqin ki, burada Markez dil dedikdə fərdi-üslubi dili nəzərdə tutmuşdur. “Yazıçının həqiqətləri təsvir etmək cəhdi onu həqiqətlərin dolaşığı bir labirintinə çəkir. Həqiqəti tərsinə çevirməyə çalışarkən onunla əlaqəsini tamamilə qoparda bilir. Jurnalistika buna qarşı yaxşı bir qoruyucu idi. Məhz buna görə jurnalistika ilə əlaqəmi kəsmədim.” [4, 28] Lakin Markezın gözündə yazıçılığın dəyərini böyükdən məşhur yazıçı Frans Kafkanın “Çevrilmə” əsəri olmuşdur. Sonralar onun təsirləndiyi bir çox yazıçı olmuşdur, ancaq müəllif özü də etiraf edir ki, bu əsərin dili uşaqılıqda ona hekayə danışan nənəsinin dili ilə eynidir. Markezın nənəsi Trankilinanın dili qeyri-adi hadisələri adi bir dillə (realmış kimi) danışdığı dil də məhz magik-realist bir dildir. Yazıçılıq fəaliyyətlərinə başlayanda hələ yaşı çox gənc idi. Yazıçılıq fəaliyyətinə bu sənətin seçməsi üçün onu gözləyən bir peşə deyil, qaça bilməyəcəyi bir tale olduğunu dərk etməsi ilə nəticələnən bir hadisə ilə başlayır:

“Arakatakadakı çətin günlərimə aid son xatirəm həyətdə babamın paltarlarını yandırmaları ilə bağlıdır. Müharibə günlərindən qalmış paltarları – boğazına qədər düymələnən köynəkləri, sırası bir polkovnik olaraq geyindiği ağ hərbi dəst paltarı babama o qədər oxşayırdılar ki, sanki paltarlar yananda babam da içində yanırdı. İçlərinə səhvən qarışmış damalı köynəyimi görəndə bu xitam mərasiminin babamın ölümündə mənə də müəyyən bir rol verdiyini hiss etdim və yerimdəcə əsdim. İndi hər şeyi aydın şəkildə görürəm: onunla birlikdə içimdə nəşə ölmüşdü. Və mən o andan etibarən, hələ ki, ibtidai sinfə gedən və yazmağı öyrənməsi gərəkən bir yazıçı olmuşdum.” [8, 122] Markez jurnalist olanda babasının ölümünün üstündən 10 ildən də çox zaman keçmişdi və onun həyatını qələmə almaq üçün bu peşənin imkanları artıq məhdud idi. Jurnalistikadan fərqli olaraq, ədəbiyyatda zaman konkretliyi tələbi yoxdur. Bədii zaman elə bir zamandır ki, yazıçı istədiyi bir fərqli zaman diliminin obrazını yarada bilər, hətta eyni anda bir neçə zamanı bir-birinə geyindirə bilər. Buna görə də Markez babasının obrazını yaratdığı bir neçə əsər yazdı («Yüz ilin tənhalıği», «Yarpaq fırtınası»). Babası haqqında yazdığı əsəri ondan dinlədiyi xatirə-hekayələr hesabına yazdı. Və bu xatirə-hekayələrin təməlində müharibə və qan var idi. Buna görə Markez in yaradıcılığında nəinki dünyaya və həyata, insanlara da pessimist və ümitsiz bir baxış var. Həç bir əsərində acı gerçəkliklər qarşısında mənəvi parçalanmazlığını və nəfsini qoruya bilən bir qəhrəman yoxdur. Ən ülvü məqsədlər üçün mübarizə aparmış polkovnik Aureliano Buendiya – Markez in babası belə, ardarda qələbələr qazananda bu qələbələrdən sərxoş olur və pillə-pillə despota çevrilməyə başlayır. Hər şeyə olan bu ümitsiz yanaşmanın kökündə duran başlıca səbəb qan və barut qoxan acı reallıqlarla hələ uşaq yaşda ikən tanış olması idi. Dünya pedaqoji təcrübəsinə görə uşaqlar yeniyetməlik yaşlarına qədər (təqribən 13-14) dünyaya və gələcəyə ümidverici baxışlar aşılardan ssenarilərlə böyüdülməlidir; yaşadıkları dünya ən qaranlıq kaosun belə, öhdəsindən gələcək bir işığın mövcud olduğu bir dünya olaraq tanılmalıdır. Uşaqlar pessimist ruhda böyüməsinlər, dünya haqqında ilk təsəvvürləri ümitsizlik və xəyalqırıqlığı olmasın deyər. Lakin Markez in uşaqlıq dövrü bu prinsiplərə tamamilə əks yaşam tərzində qurulub. Unutmayaq ki, onun uşaqlıq həyatı banan qətliamı və ardından şirkətin bu torpaqları tərk edib xalqı hələ uzun illər onu təqib edəcək ac-yalavac bir həyata sürgün etdikləri bir zaman diliminə təsadüf edir. İnsanların acından günorta da yatdığı (siyesta vaxtları) bir məmləkətdə uşaqların beynində optimist bir dünya yaratmaq üçün onlara hansı dünyanı nümunə göstərmək olardı? Markezə yaşadığı dünyanı tanıdan babası polkovnik Nikolas idi. Onun danışdığı hekayələrdə isə ölüm, qan, müharibə və digər bütün iyrencliklər hakim mövzular idi. Və onun dünya haqqında ilkin təsəvvüratı bu şəkildə yaranmışdı. Hətta, vəziyyət elə bir həddə gəlib çatmışdı ki, yadelli basqınlarının olduğu dövrlərdə Markez xoşbəxt olmaq üçün səbəblər axtarmağa başladı. Çünki daxilində daim parçalanmanın hökm sürdüyü ölkədə Peru ilə Kolumbiya arasında olan siyasi gərginlik nəticəsində yadelli basqınlar olan zaman – yalnız bu zaman xalq vahid bayraq altında birləşmişdi: “O xaotik aylar həyatımın ən xoşbəxt dövrlərindən biri idi. Gənc oğlanlar sosial status və irq fərqi baxmadan bir vətəndaş ordusu qurmuş, “Qızıl xaç” qadın birlikləri yaradılmış, pisniyyət təcavüzkarlara qarşı milli himnlər uydurulmuşdu; hər yerdə bir ağızdan “Yaşasın Kolumbiya, Peruya ölüm” şüarları səslənirdi.” [8, 117]

Markez həyatında ilk dəfə siyasi hərəkətə 1940-cı illərdə - «La Violensiya» qətliamı baş verən ərəfələrdə qoşulmuşdu. Liberallarla mühafizəkarlar arasında on ildən çox davam edən qarşıdurma nəticəsində üç yüz mindən çox insanın həyatını itirdiyi bu müharibədə ilk dəfə 1948-ci ilin 7 fevral tarixində ölkədə saysız-hesabsız qurbanların şərafinə keçirilən anım mərasimində altmış mindən çox qadın və kişi küçələrə tökülmüşdü. Lakin bütün səsləri üstələ-

yən rəsmi bir fəryad var idi - qatı sükut: "Mənim heç bir siyasi əqidəm yox idi, sadəcə bu əsr-rəngiz sükut marağımı çəkdiyi üçün qatılmışdım parada. Ancaq yenə də boğazımda hiss etdiyim düyün məni heyrətə gətirdi. Liberalist lider Qaitan yas mərasimi nitqi söylədi. Bircə dənə də olsun alqış səsi gəlmədi. Kolumbiyada indiyə qədər həyata keçmiş ən emosional mərasim məhz həmin "sükut paradı" idi" [8, 333]. Markez sonralar bu sükutdan bədii-simvolik bir vasitə kimi istifadə edir. «Yüz ilin tənhalığı» əsərində banan qətlindən sonra aylarla aramsız yağan yağışlar Makondonu ölü bir sükuta qərş edir.

Markez hər nə qədər əsərlərinin məhz siyasi sferasına görə məşhurlaşmasından şikayətlənsə də Latın Amerika, xüsusilə də Kolumbiya tarixinin öz yayğınlığını borclu olduğu önəmli adlardan biri də Qabriel Qarsia Markezdir. Bunu Çilili roman ustası İzabel Alende də təsdiq edir: "O bizə tariximizi qaytardı." [1] Çünki Markez sadəcə həqiqətləri çatdırmaqla kifayətlənmir, bu həqiqətlərin kökündə yatan səbəbləri özünəməxsus şəkildə obrazlandırır: milyonlardan ibarət kütlənin taleyini onun məhz müəllif tərəfindən seçilmiş fərdlərinin bəzən sadə, bəzən də enişli-yoxuşlu talelərinə köçürərək açmağa çalışır. Nəticədə, Markez tarixə güzgü tutmağa çalışmır, bu missiyanı onsuz da tarix kitabları yerinə yetirir. Tarixin artıq güzgüyə yansımış olan gerçəkliklərini özünəməxsus yanaşması çərçivəsində təhlil edir, sorğuya çəkir. Dünya ictimaiyyətinin geniş marağına səbəb olan da bu orijinal yanaşmadır.

***Bartolomey de la Kasa** - Orta əsrlərdə işğalçı Avropa hakimiyyətinin qanlı bünövrəsini qoyduğu ərəfələrdə Dominikan Respublikasından olan Bartolomey de la Kasa adlı bir rahib bu torpaqlarda hindu soyqırımlarının ilk illərinin canlı şahidi olmuşdur. Həmin ərəfələrdə o, qanı ağır işkəncələrlə tökülən xalqın tərəfində duran ilk və yeganə yadelli idi. Bartolomey İspaniya kralına əsgərlərin bu torpaqlarda elədiyi amansız işkəncələr haqqında məktublar yazmış, yerli xalqın dəfələrlə müdafiəsinə qalxmışdır. [10, 69]

ƏDƏBİYYAT:

1. Alende, Isabel. *Democracy Now* Juan Gonzalez Amy Goodman. 14 Aprel 2014.
2. "Evrensel." 27 Nisan 2014. *evrensel Veb site*.<<https://www.evrensel.net/haber/83105/muz-iscileri-katliaminin-yuzyillik-yalnizligi>>.
3. Galeano, Eduardo. *Latin Amerikanın Kesik Damarları*. İstanbul: Yaylacık matbaası, 2016.
4. Kardeşler, Kıvanç. *Yüreğini kolla, ölmeden çürüyürsün Gabriel Garcia Marquez*. Ankara: Yason Yayınları, 2016.
5. *Kolombiya'da Siyasal Şiddet ve Henüz Olgunlaşmayan Barış Süreci*. London: Democratic Progress İnstitute, 2013.
6. Markez, Qabriel Qarsia. *Sənin qar üzərindəki izinlə*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2011.
7. Markez, Qabriel Qarsia. *Yüz ilin tənhalığı*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2011.
8. Marquez, Gabriel Garcia. *Anlatmaq İçin Yaşamak*. İstanbul: Can Yayınları, 2016.
9. Marquez, Gabriel Garcia. *On İki Gezici Öykü*. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2017.
10. Özbudun, Sibel. *Latin Amerikada Yerli Hareketleri*. Ankara: Dipnot Yayınları, 2012.
11. Sims, Rober Lewis. "The Banana Massacre in Cien Años De Soledad: A Micro-Structural Example of Myth, History and Bricolage." *Chasqui* 8/3 (1979): 3.

UOT:82-93

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA LİDERLİK QABİLİYYƏTLƏRİNİN AŞKARLANMASI

Cəmil MƏMMƏDOV, Nərgiz MƏCİDLİ

Bakı Mühəndislik Universiteti

cmammedov@beu.edu.az, nmecidli@beu.edu.az

XÜLASƏ

Erkən yaşa dair təcrübələr uşağın sonrakı həyatındakı bilik və bacarıqların öyrənilməsinə və uğur qazanılmasına təsir göstərir. Uşağın xarakterində olması lazım olan müsbət keyfiyyətlərdən biri də liderlik qabiliyyətidir. Uşağı bu istiqamətdə doğru şəkildə inkişaf etdirmək ilk olaraq ailənin daha sonra isə məktəbəqədər müəssisələrdə çalışan mütəxəssislərin üzərinə düşür. Bu səbəbdən məqalədə məktəbəqədər təhsilin önəmi, bu yaş dövrünün uşaq üçün nə qədər vacib dövr olduğunu, uşağın şəxsiyyətinin düzgün formalaşması üçün liderlik qabiliyyətinin formalaşdırılmasının yolları kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Məktəbəqədər təhsil, liderlik, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, liderlik fəaliyyətləri.

REVEAL LEADERSHIP SKILLS IN PRESCHOOL - AGE CHILDREN

ABSTRACT

Early childhood experiences have a great influence on children's acquiring knowledge, skills and becoming successful later in life. One of positive features a child should develop is leadership abilities. In order to improve children in this direction the responsibility relies firstly on families, later preschool teachers. That's why this research paper studied the issues such as the importance of pre-school education, and how this stage is significant for pre-school children, and formulating leadership skills for child personality.

Keywords: Leadership, Preschool, Preschool children, leadership activities.

ВЫЯВЛЕНИЕ ЛИДЕРСКИХ НАВЫКОВ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

РЕЗЮМЕ

Особенности формирования у детей дошкольного возраста понятие лидерств. Опыт ранней жизни влияет на изучение и успех знаний и навыков ребенка в дальнейшей жизни. Одним из положительных качеств, которые должны быть в характере ребенка, является приобретение лидерских навыков. Правильное развитие ребенка в этом направлении в первую очередь связано с семьей, а затем с теми, кто работает в дошкольных учреждениях. По этой причине в статье подчеркивается важность дошкольного образования, насколько важен возраст для ребенка, и как отражается способность к формированию способности ребенка формировать личность ребенка.

Ключевые слова: Дошкольное образование, Лидерство, деятельности дошкольноговозраста.

Giriş

Lider və liderlik anlayışları bir çox tədqiqat mövzusu olmuş və bu sahədə saysız araşdırmalar aparılmışdır. Müxtəlif tədqiqatçılar liderlik haqqında müxtəlif təriflər söyləmişdir.

Liderlik, qrup məqsədlərinə nail olmaq üçün qrup fəaliyyətinə təsir göstərmə prosesidir. (Bas,1985). Liderlik, fikirləri, hərəkətləri və tendensiyaları yönləndirmə və təsir etmədir. (Ben-nis ,Nanus,1985,s.56). Liderlik güclü bir təsirdir.(Argyris,1976, s.227). Liderlik, təsirli fərdi xüsusiyyətlərlə bağlı bir gücdür.(Etzioni,1964)

Liderlik, orta məqsədlər üçün birləşdirilmiş insanlar, bu məqsədləri həyata keçirmək üçün motivasiya edici təsir etmə prosesi və sənətidir.

1945-ci ilə qədər aparılan araşdırmalarda lider kimi önə çıxmış insanların hansı fərdi xüsusiyyətlərə malik olduqları tədqiq olunurdusa, ilk dəfə Ohayo Steyt (Ohio State Leadership Studies) araşdırmalarında liderlik davranışlarının müxtəlif yönlü səviyyələrinin ölçülməsinə cəhd olunmuşdur. Keçirilən sorğular nəticəsində 2 ümumi liderlik davranış tipi təyin olunmuşdur: vəzifə (səlahiyyət) və münasibət yönlü davranış. [4, s.36]

Müasir dövrdə uğurlu və xoşbəxt fərdlər formalaşdırmaq üçün sosial bacarıqların, fərdlər-arası qarşılıqlı əlaqənin, yaradıcı problemlərin həllinə və qərar vermə bacarıqlarının yanında akademik müvəffəqiyyətin də artmasına ehtiyac duyulur. Yeni nəsillərin yetişdirilməsində, uşaqların fərqlənməsini qəbul edərək, onların həyəcanını və öyrənməsini artıraraq, orijinal fikirlərini inkişaf etdirmək qabiliyyətini dəstəkləmək lazımdır. Liderlik, 3-6 yaş arası ortaya çıxan bir xüsusiyyətdir. Lider oyun və ya digər fəaliyyətlərdə hərəkətə keçir, digər uşaqlar onun rəhbərliyinə əməl edirlər. Lider ruhlu uşaq özünə inamlıdır davranış sərgiləyir. Lider uşaq dedikdə zənn edildiyi kimi idarəetməyi sevən deyil, ətrafındakılar tərəfindən razılıq yoluyla qəbul edilmiş uşaqlar nəzərdə tutulur.

Lider və liderlik

Lider və liderlik anlayışı əsrlər boyu olduğu kimi bu gün də aktual olan bir məsələdir. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, min ildən daha qədim olan liderlik anlayışı, anqlo-sakson mənşəyindən gələn "leadare" sözündən yaranmışdır və "insanlara yol göstərmək" mənasını daşıyır. Liderlik müəyyən məqsədlər ətrafında bir qrup insanın toplanmasıdır. Liderlik, bu məqsədlərə nail olmaq üçün onları səfərbər etmək onların bilik və bacarıqlarının formalaşdırılmasının bir hissəsidir. Liderlik üçün vacib olan xüsusiyyətlər arasında öyrənmə yolu ilə əldə edilə bilən və ya əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilən davranış və səlahiyyətlər vardır. Bunlara planlaşdırma və tədbir alma, problemlərin həlli, ünsiyyət kanallarının açıq və işləməsini təmin etmək, məsuliyyətlərin qurulması və ictimai əlaqələr üçün səlahiyyətləri qazanma daxildir. Liderliyin məqsədi insanların xətalarını görüb yadda saxlamaq deyil, xətaların səbəblərini tapıb, onları aradan qaldırmaqdır. Ən yaxşı oyunçuları bir yerə gətirmək asandır, çətin olan onları bir arada uzun müddət saxlaya bilməkdir. Casey Stengel

Liderlik- Cəmiyyətin hər sahəsində rastlanan çox geniş bir anlayışdır. Liderliyin hərfi mənasını nəzərə salsaq, aşağıdakı şərtlər verə bilərik: Öndər; Təşkilatın idarə edilməsindən məsul olan şəxs; Yarıq komandiri və .s

Bundan əlavə, liderliyə müxtəlif aspektlərdən yanaşılmışdır. Liderlik iki əsas aspektə malikdir.

1. Liderlik qrup funksiyasıdır. Bu prosesdə ən azı iki və ya daha çox insan qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır.
2. Liderlik insanların davranışlarına şüurlu şəkildə təsir etməyə cəhddir.

Ümumi çərçivədə liderlik müəyyən bir şəraitdə müəyyən bir şəxsin və ya qrupun məqsədlərinə nail olmaq üçün başqalarının fəaliyyətinə təsir göstərə biləcək bir proses kimi müəyyən edilə bilər. Bu anlayışlara əsaslanaraq, təşkilatlarda uğur əldə etmək üçün effektiv bir lider necə olmalıdır, hansı əsas xüsusiyyətlərə sahib olmalıdır sualına aşağıdakı nümunələri misal göstərə bilərik.

- Effektiv lider; özünü tanımalı və davamlı inkişaf etməlidir.
- Effektiv lider; səlahiyyətli olmalıdır.

- Effektiv lider; öz işində məsuliyyətdən qaçınmamalıdır
- Effektiv lider; həmişə vaxtında, səmərəli və mümkün qərarlar verməlidir.
- Effektiv lider; onların tabeçiliyində olanların gözləntilərini müəyyənləşdirmək və onlara lazımı diqqəti göstərməlidir.
- Effektiv lider; hər mövzuda komandasına öz bilik və fikirləri ilə nümunə olmalıdır.
- Effektiv lider; təşkilat daxilində ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır.
- Effektiv lider; zəruri hallarda, onun tabeçiliyində olan insanlara səlahiyyət verərək, onun olanların məsuliyyət hissini inkişaf etdirməyi bacarmalıdır.
- Effektiv bir lider; vəzifələrin bölünməsinə işə görmə qabiliyyətinə uyğun olaraq bölməyi bacarmalıdır. Analiz etmə bacarığına sahib olmalıdır.
- Effektiv lider; komanda ruhunu, əməkdaşlığı inkişaf etdirməlidir.
- Effektiv lider; hər zaman uğur ilə motivasiyanı birgə düşünməlidir.
- Effektiv lider; Qrup üzvlərinə təsiredici motivasiya üsulları seçməlidir və istifadə etməlidir.
- Effektiv lider; qrup üzvlərilə zəruri hallarda məsləhətləşməlidirlər. • Effektiv lider; nəzərdə tutulan hədəfdən kənara çıxmamalıdır.
- Effektiv lider; onun tabeçiliyində olan insanlara hörmət etməli, onlara qulaq asmalı və onlara etibar etməlidir.
- Effektiv lider; vaxtı yaxşı planlanmalı, qiymətləndirilməlidir və vaxtında qərar verib hərəkətə keçməlidir.
- Effektiv lider; o, cəsarətlə qərar verməli, tətbiq etməli və nəticə çıxarmalıdır.

Araşdırmalar liderlərə xas xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi müəyyən etmişdir.

- Həvəsli
- İşində dürüst olan
- Güclü və nüfuzlu
- Ədalətli
- Qərəzsiz təltif etmə bacarığı olan
- Sorğulayıcı və səbirli
- Yeri gəldiyi zaman bir addım arxada durmağı bacaran
- Yeniliyi açıq
- Prinsiplərlə hərəkət edən
- Çətinliklərə qarşı mübariz olan
- Şəxsi maraqların qarşısında etik qaydalara riayət edən
- Qərarları komanda ilə birlikdə qəbul edən
- Problemlərə təsirli həll yolları tapan
- İnsanları dəstəkləyən, onları inkişaf etdirən.

İnsan qarışıq psixososial quruluşa sahibdir. İnsanı idarə edə bilmək və inandırmaq olduqca çətindir. Çünki insanı anlamaq və əlaqələrini qaydaya sala bilmək xüsusi bacarıq tələb edir. Bu səbəbdən lider nəyi istəyib, nəyi istəmədiyini yaxşı bilərək təyin olunan hədəflər istiqamətində qrupunu inandırmaq yaxşı bilməlidir. Lider sistemli olaraq müəyyən təcrübələrə sahib, sürətli, güclü və təsirli qərarlar ala bilən, həqiqi, problemlər üzərində doğru diaqnozlar qoya bilən, alternativ həllər çıxara bilən, həllin qaydalarını, şərtlərini və sərhədlərini ətraflı

düşünə bilən, izlənməsi lazım olan siyasət və prosesləri müəyyənləşdirə bilmə bacarığa sahib olmalıdır.

Elmi-nəzəri ədəbiyyatlarda liderliyin bir çox növləri verilir. Bu liderlik növlərinin bir neçəsi aşağıdakılardır.

Viziyonçu lider - işçiləri üçün daima ilham mənbəyi olan liderdir. Hədəfləri real dəyərləndirməyi bacarır və planlamayı buna uyğun hazırlayır.

Mədəni lider - təşkilatın dəyər və normalarının, təşkilati mədəniyyətinin mənimsənilməsinə və işçilərin onlara riayət etmələrinə yönəlik çalışır.

Super lider - işçilərin daxilindən gələn nizam-intizam anlayışı içərisində özlərini inkişaf etdirməklə super lider ola biləcəklərini ifadə edir. Bu liderlik anlayına görə hər kəs özü özünün lideridir.

Etik lider - müəyyən olunmuş etik dəyərlərə və qaydalara ön planda malik olmağa əsaslanan liderlik yanaşmasıdır. Burada insani keyfiyyətlərə çox əhəmiyyət verilir.

Xarizmatik lider - daha çox böhran dövrlərində ortaya çıxan və çətin vəziyyətdə düzgün çıxış yolunu tapmağı bacaran liderdir. Bu tip liderlərin işçilərini motivasiya etmə qabiliyyəti yüksək səviyyədə olur.

Öyrədici lider - bu tip lider mütəmadi öyrənməklə yanaşı, lazımı biliklərini və öz təcrübəsini digər işçilərlə də bölüşən, onların öyrənməsinə və formalaşmasına dəstək verən liderdir.

Xidmətkar lider - özünü müəyyən bir ideyanın gerçəkləşməsinə həsr edən, öz şəxsi ehtiyaclarını isə arxa planda görən liderdir. Bu tip liderlər işçilərinə çox ciddi təsir edə bilmə bacarığına malikdirlər.

İnsanlar lider olaraq dünyaya gəlirlər yoxsa liderlik qabiliyyətinə sonradan da yiyələnmək mümkündürmü? Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, liderlik bacarığı və qaydalarının öyrədilməsi sonradan da mümkündür. Liderlik qabiliyyətinin aşılmasına erkən yaşdan başlamaq daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Məktəbəqədər yaş dövrünün əhəmiyyəti

Məktəbəqədər ictimai tərbiyə təhsil sisteminin ilkin pilləsi olub, körpəlik və bağça yaş dövründə uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına, hərtərəfli tərbiyəsinə, inkişafına və məktəbə hazırlanmasına xidmət edir. Uşaqların təlim tərbiyəsinin düzgün qurulması onların məktəbə hazırlanması sahəsində məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsinin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Məktəbəqədər dövr sürətli inkişafın əsas funksional sistemi ilə xarakterizə olunur ki, bu da uşaqlarda bütün həyatı boyu adaptasiyanın davamlı səviyyəsinin yaranmasına səbəb olur. Onların sağlamlığını təmin edir. Məktəbəqədər yaşlı uşağın psixikasının, intellektinə, şüuruna təsir edən, onun emosional inkişafını genişləndirən müxtəlif fəaliyyət növlərindən düzgün istifadə olunmalıdır. Təlim tərbiyə prosesinə yeni metod və priyomların tətbiqi və ənənəvi metodların yenidən qurulması uşağın inkişafının keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Uşaq bağçasında uşaqların müxtəlif fəaliyyətinin və uşaq həyatının düzgün təşkili uşaqların hərtərəfli inkişafını təmin edir. Uşağı əhatə edən mühit ətraf aləm haqqında müxtəlif informasiya daşıyıcısıdır. Onların intellektual, mənəvi və estetik inkişafı onu əhatə edən mühitdən asılıdır. Belə bir inkişafetdirici mühitin yaradılması isə vacibdir. Təhsil sisteminin ən aktual problemi uşağın şəxsiyyət kimi formalaşdırılması, əsl vətəndaş kimi yetişdirilməsindən ibarətdir. Şəxsiyyətin formalaşmasının bünövrəsi məhz uşaq bağçasında qoyulur.

Məktəbəqədər pedaqogika müxtəlif fəaliyyət zamanı uşaqların anatomik, fizioloji və psixi xüsusiyyətlərini öyrənmiş və bu əsasda bağça yaşlı uşaqların aşağıdakı yaş dövrlərini müəyyənləşdirmişlər.

Körpəlik və məktəbəqədər dövr:

I - körpəlik dövrü

- a) körpəlik dövrünün birinci qrupu
- b) körpəlik dövrünün ikinci qrupu

II -Məktəbəqədər dövr:

- a) kiçik qrup (uşaq həyatının üçüncü ili)
- b) orta qrup (uşaq həyatının dördüncü ili)
- c) böyük qrup (uşaq həyatının beşinci ili)
- d) məktəbə hazırlıq qrupu (uşaq həyatının altıncı ili).

Məktəbəqədər yaş uşağın fəal sosiallaşması yaşlılarla və yaşlıları ilə daha çox ünsiyyət qurması, mədəni vərdisləri mənimsəməsi, mənəvi hisslərin oyanması dövrüdür. Uşaq bağçası da öz növbəsində uşağın ətraf aləmlə qarşılıqlı harmoniyasını təmin etməyə, xeyirxah hisslər oyatmağa, əməkdaşlığa və müsbət özünü təsdiqə nail olmağa çalışır. Məhz bu dövrdə uşaq inkişaf edir, onda təfəkkür elementləri, ətraf aləmin hadisələrinə sadə qanunlar və qanunauyğunluqlar arasında qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirmək və əldə edilmiş bilikləri praktik fəaliyyətdə müstəqil tətbiq etmək bacarığı yaranır. İnkişaf dedikdə fiziki, psixi və sosial inkişaf nəzərdə tutulur. Uşaqlarda inkişaf anadan olduğu gündən əmələ gələn kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləridir.

Bu dövr uşağın özünü tanıması, inkişaf etdirilməsi lazım olan keyfiyyətlərinin fərqi varması baxımından olduqca vacib bir dövrüdür. Bu dövr eyni zamanda başqa insanlarla tanış olmanın gerçəkləşdiyi sosiallaşma dövrüdür. Uşaq dövründə əldə edilən davranışların əksəriyyəti yetkinlik dövründə xarakterin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, məktəbəqədər təhsil almış uşaqlar ibtidai təhsilə daha asan uyğunlaşır və məktəbəqədər təhsil almamış olurlar. Uşağın erkən yaşlarında içində olduğu çevrə və uşağa verilən təhsilin keyfiyyəti və təhsil keyfiyyəti onun gələcək uğurunu və dolayısı ilə həyat keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Elmi araşdırmalar və elmi tədqiqatlar uşaqların gələcək həyata hazırlığı üçün məktəbəqədər təhsilin nə qədər vacib olduğunu, məktəbəqədər təhsil almayan uşaqlarla müqayisədə zehinsəl, psixomotor və sosial cəhətdən daha inkişaf etmiş, daha müvəffəqiyyətli və aktiv olduqlarını isbat edir. Uşağın inkişaf prosesindəki hər bir dövr özünəməxsus dəyişiklikləri və xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu mərhələlərin birində uşağın qarşılaşacağı problem növbəti mərhələnin inkişafına təsir göstərir. Liderlik bacarığı və təcrübəsi fərdlərin həyatı boyu inkişaf etməsinə baxmayaraq, bir çox təməl bacarıq və qabiliyyətlər daha erkən yaşlarda inkişaf etməyə başlayır. Liderlik həyatın bütün sahələrini və bütün fərdləri əhatə edən çoxölçülü bir sosial anlayışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə, liderlik bacarığı məktəbəqədər təhsildən başlayaraq məktəbdə və cəmiyyət həyatında müxtəlif yollarla aşılmağa başlanılır. Dünyada liderlik anlayışı müxtəlif yaş qruplarına şamil edilir. Bu qruplardan ən önəmlisi məktəbəqədər yaşlı uşaqların liderlik bacarıqları və bu yaş qrupuna liderlik təhsilinin verilməsi aiddir. Buna görə də, məktəbəqədər təhsil və bu təhsillərin əhəmiyyəti uşaqlara liderlik rollarının əldə edilməsi prosesində məktəbəqədər təhsilin əhəmiyyətini özündə əks etdirir.

Uşaqlarda liderlik keyfiyyətlərinin inkişafına erkən dövrlərdən başlanılması tövsiyə olunur. Ümumilikdə bu keyfiyyətlərin bir çoxunun əsası elə məhz məktəbəqədər dövrdə qoyulur. Liderlik üçün zəruri olan təşəbbüskarlıq, məqsədyönlülük, qətiyyətlilik, məsuliyyətlik, özünəinam və müstəqillik hissi kimi xüsusiyyətlərin formalaşdırılması əsasən mühit və tərbiyənin psixoloji təsirlərin sayəsində mümkün olur.

Liderlik təşviq edilməsi lazım olan bir xüsusiyyətdir və uşaqlar aparıcı şəxslər kimi qaldırılmalıdır. Liderlik qabiliyyəti olan uşaqlarda əsasən aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd etmək olar:

- Məsuliyyət hissi olan
- Digər uşaqların və fəaliyyətlərin məsuliyyətini üzərinə ala bilən
- Hədəfyönlü
- Planları əvvəlcədən quran
- Ünsiyyət bacarığı olan
- Yüksək şifahi danışıq qabiliyyəti olan
- Başqalarının ehtiyac və maraqlarına həssas yanaşma
- Dostluq və fikirlər üçün həmyaşıdlar arasında populyarlıq
- Həmyaşıdlar ilə rahat qarşılıqlı təsir
- Yeni vəziyyətlərə asan uyğunlaşma
- Problem həll etmə və mübahisələrin həlli yolunu tapmaq bacarığı
- Qrup çalışması və əməkdaşlıq etməyi bacaran
- Dostları arasında populyardılar
- Sosial fəaliyyətlərdə iştirak edirlər
- Birdən çox yaxın dostu vardır
- Başqalarına qarşı duyarlıdırlar
- Dostlarına görə narahat olurlar
- Olduqları yerdə diqqət çəkməyi sevirlər
- Onlar geyim, davranış və sözləri ilə fərqlənirlər.
- Onlar problemlərə qarşı həssasdırlar.

Məktəbəqədər təhsil uşağı bir yandan məktəbə hazırlanır digər yandan da onları həyata hazırlayır.

Lider uşağın diqqət çəkən ən vacib göstəricisi; onun yaşlıları tərəfindən təqlid edilməsidir. Yəni bir oyun əsnasında hər hansı bir qərar qəbul ediləcəksə uşaqlar onun başına toplaşır.

Bir çox ailə uşaqlarında liderlik özəlliklərinin olub olmadığını öyrənmək istəyirlər. Bunu öyrənmək üçün uşağa özünü ifadə edə bilmək şəraiti yaradılmalıdır. Uşaqların liderlik qabiliyyətlərinin inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı qabiliyyətlərə diqqət etmək lazımdır.

- Dinləmə və sual vermə bacarıqlarının inkişaf etdirmək;
- Özünə inamı artırmaq;
- Hadisələrin fərqiində olmaq;
- Zamanı doğru şəkildə istifadə etmək;
- Əməkdaşlıq etmə bacarığı;
- Yaradıcılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ;
- Ögrənərkən eylənmək

Nəticə:

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, erkən yaşdakı liderlik təcrübələri uşağın inkişafında önəmli bir rol oynamaqdadır. Uşaqlara özünüidaretmə və emosional nəzarət, sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsi, qrup işi bacarıqları və erkən liderlik təcrübələri kimi, onları inkişaf etdirən hadisələrlə qarşı qarşıya buraxmaq daha sonrakı liderlik inkişafını tətikləyə bilər.

Uşağın liderlik bacarıqlarının inkişafı həm özünə hörmətini, həm də yaşdqları ilə ünsiyyətini əks etdirir. Liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirən uşaq özü ilə yanaşı, olduğu kollektivdə də daha təsirli olacaqdır. Təbii ki, bu işdə valideynlərin də üzərinə böyük iş düşür. Onlar sadə üsul və yollarla uşaqların liderlik bacarıqlarının inkişaf etməsini yardımçı ola bilərlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aydın, O. Okul Öncəsi Dönem Çocuğunun Gelişim Özellikleri. Erken Çocuklukta Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları (Aktaran: Gökçek, Banu Seval. 2007. 5-6 Yaş Çocukları İçin Hazırlanan Karakter Eğitimi Programının Etkisinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.). 2003
2. Eğitimsel Liderlik. 2. Baskı. Ankara: Pegem A Yayıncılık. 2000
3. Kuru Turaşlı, Nalan. 2009. Okul Öncesi Eğitimin Tanımı, Kapsamı Ve Önemi. ed. Gelengül Haktanır. Ankara: Anı Yayıncılık.
4. Northouse G. Peter. Leadership:theory anda practice. London: Sage Publications, 2001
5. A. D. Swanson, T. A. Razik, Fundamental Concepts of Educational Leadership, Merril Prentice Hall, New Jersey, 2001
6. A.Həsənov, Ə.Ağayev. Pedagogika. Bakı, 2007
7. B. Algozzine, M.Jazzar, Critical issues in educational leadership, Pearson, Boston, 2006
8. Argris,C.Increasing Leadership Effectiveness, New York: VVILEY,1976
9. Bass, B.M, Leadership and Performance Beyond Expectation, New York:Free Press, 1985.
10. Bennis,W. ,Nanus, B.Leaders: The Strategies for Taking Change, New York: Harper and Row, 1985

UOT: 81/366; 81/367

ADLIQ HALIN MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN VƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN YARANMASINDA ROLU

Yeganə Qürbət qızı QƏHRƏMANOVA

ADPU

yegane.qehremanova.1976@mail.ru

Bakı, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Dilimizdə mürəkkəb sozlərin və söz birləşmələrinin formalaşmasında dilimizin leksik vahidləri ilə yanaşı, müxtəlif morfoloji göstəricilər də iştirak edir. Hal kateqoriyası müxtəlif sintaktik vahidlərin, eləcə də mürəkkəb sözlərin formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini araşdırdıqda məlum olur ki, ismin hər bir halı sintaktik yolla söz yaratmada geniş imkan və zəngin çalarlıqlara malikdir. Tarixi dilimizdə ismin digər halları ilə yanaşı adlıq hal da bu prosesdə fəal rola oynayır. Klassiklərimizin yaradıcılığında həm mürəkkəb sözlərin, həm də təyini və qeyri-təyini ismi birləşmələrin yaranmasında adlıq hallı sözlərin yaratdığı zəngin formalara rast gəlirik. Eyni sözün təkrarı, ba, bə bitişdiricili, birinci tərəfi adlıq hallı söz, ikinci tərəfi düzəltmə sifətlərdən ibarət olan mürəkkəb sözlər daha çox işləkdir. Dilimizin qədim dövrləri ilə müqayisədə yeni dövrtə doğru mürəkkəb sözlərin yaranma prosesi daha da sürətlənmişdir.

Açar sözlər: hal, kateqoriya, adlıq, mürəkkəb söz, söz birləşməsi.

THE ROLE OF NOMINATIVE CASE IN CREATING COMPLEX WORDS AND WORD COMBINATIONS

ABSTRACT

Different morphological indicators, along with the lexical units of our language, also contribute to the formation of compound words and word combinations. The case category plays a special role in the formation of various syntactic units, as well as compound words. As researching vocabulary of the Azerbaijani language, it is clear that each case of the noun has a wide range of possibilities to create syntactic words and semantic richness. Along with other cases of noun in our historical language, nominative case also plays an active role in this process. In the creativity of our classics, we come across rich forms of words in nominative case that make up the complex words, as well as the definition and non-definition of the noun combinations. Repetition of the same word, "ba, bə" particulates, compound words that first side consist of nouns in nominative case and second side consist of derivative adjectives are more functional in language. Compared with the ancient times of our language, the process of creating compound words in the new era has accelerated.

Key words: case, category, nouns, compound word, word combinations.

РОЛЬ ИМЕНИТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА ПРИ СОЗДАНИИ СЛОЖНЫХ СЛОВ И СЛОВСОЧЕТАНИЙ

РЕЗЮМЕ

Различные морфологические показатели наряду с лексическими единицами нашего языка также способствуют формированию сложных слов и словосочетаний. Тематическая категория играет особую роль в формировании различных синтаксических единиц, а также сложных слов. Как исследование лексики азербайджанского языка, ясно, что каждый падеж существительного имеет широкий спектр возможностей для создания синтаксических слов и семантического богатства. Наряду с другими падежами существительного на нашем историческом языке, в этом процессе именительный падеж также играет важную роль. В творчестве нашей классики мы сталкиваемся с богатыми формами слов в именительном падеже, которые составляют сложные слова, а также определение и не определение сущностей. Повторение одного и того же слова, "ba, bə" частиц, составные слова, которые первая сторона состоит из существительных в именительном падеже, а вторая сторона состоит из производных прилагательных, более функциональны на языке. По сравнению с древними временами нашего языка, процесс создания составных слов в новой эре ускорился.

Ключевые слова: случай, категория, существительные, составное слово, словосочетания.

Məlumdur ki, dilimizdə mürəkkəb sozlərin və söz birləşmələrinin formalaşmasında dilimizin leksik vahidləri ilə yanaşı, müxtəlif morfoloji göstəricilər də iştirak edir. Bu baxımdan

dilimizdə söz yaradıcılığı leksik, morfoloji, sintaktik və s. yollarla baş verir. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı deyəndə iki, bəzən də üç müstəqil söz kökünün birləşməsi nəticəsində yaranan sözlər başa düşülür. Bu zaman sözlər yalnız kök halında olan müstəqil vahidlərdən yarana bildiyi kimi, müxtəlif leksik və ya qrammatik şəkilçilərin köməyi ilə düzələ bilir. Dilimizdə hal, mənsubiyyət, kəmiyyət şəkilçilərini söz yaradıcılığında daha fəal iştirakı ilə diqqəti cəlb edir.

Hal kateqoriyası morfoloji-sintaktik kateqoriyadır. Bu kateqoriya üzrə dəyişən sözlər formaca morfoloji, vəzifəcə sintaktik tələblərdən irəli gəlir [5, səh. 154]. Elə bu cəhətinə görə də hal kateqoriyası müxtəlif sintaktik vahidlərin, eləcə də mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini araşdırdıqda məlum olur ki, ismin hər bir halı sintaktik yolla sözyaratmada geniş imkan və zəngin çalarlıqlara malikdir. Ona görə də bu prosesdə hər bir halın ifadə imkanlarını ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirməyə ehtiyac duyulur. Adlıq hal isimlərin başlanğıc forması olub xüsusi morfoloji göstəriciyə malik deyil. Bu halın mürəkkəb sözlərin tərkibində iştirakını nəzərdən keçirək:

- a) Adlıq halda olan eyni sözün təkrarı ilə:
aşıq-aşıq, ayaq-ayaq, göz-göz, qoz-qoz, top-top və s.
- b) a, ba, ha bitişdiriciləri ilə:
üzbəüz, başabaş, vurhavur, gəlhagəl, anbaan və s.
- c) Yaxın və ya əks mənalı sözlərdən yarananlar:
səs-küy, dədə-baba, el-oba, baş-ayaq, dərə-təpə və s.
- ç) Birinci tərəfi adlıq hal, ikinci tərəfi yönlük halda olanlar:
baş-başa, göz-gözə, üz-üzə, əl-ələ, qol-qola və s.
- d) Birinci tərəfi sifət, say, atributiv isim, ikinci tərəfi adlıq halda olanlar:
göygöz, uzunsaç, ikiqat, beşdaş, iynə-yarpaq və s.
- e) Birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili adlıq hallı isim, ikinci tərəfi sifət olan, məcazi məna bildirənlər:
suyuşirin, qanıacı, sözübütöv, diliacı və s [1, səh. 42].
- ə) Birinci tərəfi adlıq hallı isim, ikinci tərəfi feldən ibarət olanlar:
quşqanmaz, əlçatmaz, ünyetməz və s.

Qeyd edək ki, bu formaların əksəriyyəti qədim türk yazılı abidələrinin dilində hələ tam sabitləşməmişdir. Burada yalnız "üçkarluk" (türk qəbiləsinin adı) sözündə birinci tərəfi say, ikinci tərəfi adlıq hallı isim olan mürəkkəb sözə rast gəldik.

Kız-kuduz (qadınlar qız gəlin), ev-bark (evləri, qurğuları), ka-kadaş (qohum-qardaş), kara-kamuğ (bütün, hamısı) [7, səh. 93] tipli mürəkkəb sözlər də abidələrin dilində mürəkkəb formalı sözlər kimi işlənməklə daha çox cəmlilik, çoxluq anlayışının ifadəsinə xidmət edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında isə adlıq halın artıq müxtəlif məzmunlu və formalı mürəkkəb sözlərin yaranmasında rolunun fəallaşması açıq-aydın müşahidə olunur. Məs: Qara Arslan Məliki Qarabudaq yerə saldı [səh. 66]. Qaba öncəm-oyluğum qarşu tutan Qazan ər idim [səh. 117]. Qılbaş deyərlər, bir kişi vardı [səh. 123]. Bazırgan surətində qatır-dəvə çəkdilər [səh. 119] və s.

Göründüyü kimi, nümunələrin birincisində sifətlər adlıq hallı isim, ikincisində mənsubiyyət şəkilçili adlıq hallı isim, üçüncüsündə müxtəlif mənalı adlıq hallı iki isim, dördüncüsündə isə yaxın mənalı adlıq hallı isimlər birləşərək mürəkkəb sözlər əmələ gətirmişdir.

Orta əsrlərdən başlayaraq adlıq hallı mürəkkəb sözlərin formalaşma prosesi güclənmiş, belə sözlərin rəngarəng formaları meydana gəlmişdir. Təkcə Nəsimi yaradıcılığında bu fikrin həqiqiliyini görmək mümkündür.

Şairin yaradıcılığında rast gəldiyimiz adlıq hallı mürəkkəb sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Eyni sözün təkrarından yarananlar:

Firgət içində yürəgim gör ki, nə **yarə-yarədir**,
Bağrımı gör bu qüssədən kim neçə **parə-parədir**.

2. Bir tərəfi sifət, ikincisi adlıq hallı isimdən yarananlar. Belə sözlərin tərkibində mənsubiyyət şəkilçisi də iştirak edə bilər. Sifətlər mürəkkəb sözün ya birincisi, ya da ikinci komponenti olur. Məs:

Kim ki qaşınla olmadı sübhi-əzəldə aşına,
Ta əbəd ol **qaragünün** bəxti səhab içindədir.
Ari göftar, ey könül, gerçəklərin nitqidürür,
Hər **diligirdə** yoxdur arigöftar, istəmə.

3. Hər iki komponenti alınma sözlərdən ibarət olanlar. Belə sözlər müxtəlif mənəli isimlərdən yaranır.

Çün quşun uçuranda buldı iman hər kim ol,
Canü dildən ol **pərirüxsarə** döndərmiş üzün. [6, səh. 91].

Gərçi məndən surətin qaibdir, **huricəmal**,
Sanma kim, gözdən cəmalın nəqşi pünhan oldu, gəl.

4. ba, bə bitişdiricisi ilə yarananlar:

Dəmbədəm sufi məlamət daşın atar aşiqə,
Daşı qiymətsizdir anın, içini gör, daşını.

Ba, bə bitişdiricisi ilə adlıq hallı mürəkkəb sözlərin yaranma prosesi XVII əsrdən etibarən daha da güclənmişdir. Təkcə M.V.Vidadinin yaradıcılığında bu tipli sözlərin dəfələrlə təkrarlanmasına təsadüf olunur. Məsələn:

Günbəgün əksilib şövkəti-şanı,
İxtiyarı gedən bəs ağlamazmı?
(Vidadi)

Qəm ki gəlir mənə **firqəbəfirqə**,
Nə Məcnun çəkibdir, nə görüb Vərqə.
(Vidadi)

5. Birinci tərəfi adlıq hallı isim, ikinci tərəfi düzətmə sifət olanlar:

Ey **mələksurətli** dilbər, can fədadır yoluna

Nəsimi yaradıcılığında adlıq hallı mürəkkəb sözlərin yaranma üsullarına aid nümunələrin sayını istənilən qədər artırma bilirik. Lakin bu forma zənginliyi təkcə Nəsimi yaradıcılığında deyil digər klassiklərimizdə də özünü göstərir. Ona görə də orta dövr sənətkarlarımızın yaradıcılığına ümumi nəzər salmaq bu zənginliyi əyani şəkildə göz önünə gətirməyə kifayət edir:

Apardı könlümü bir xoş **qəmər**yüz canfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri-şahid. Nə şahid? Şahidi-sərvər.
(İ.Həsənoğlu)

Küçücükdən bilə ulalmış idi,
Güləndamın suyunu almış idi.
"Dastani-Əhməd Hərəmi"
Güləfrux xəlqinə ol dəm çağırdı,
"Yaraqlanın gəlin"-deyü qığırdı.
"Dastani-Əhməd Hərəmi"
Aldı **Gülşahi** Məlik Mohsun gəlir,
Şəhər xəlqi yem, yemiş, nemət alır.
"Vərqa və Gülşah"
Sünbül çiçək ilə **oymaq-oymaq**
(Xətai).

Könlüm göz yolundan
Qətrə-qətrə qan olub, çıxsaydı kaş.
(Füzuli) [2, səh. 429].

Xoşhal bol, eydil, yenə cananə irişdük.
(Əmani)

Sabitqədəm olsa aşiqi-zar,
Didarını görsədir ana yar.
(Əmani)

Əgər artar bu yüzdən **günbəgün** eşqin təlü tabı
(Qövsü Təbrizi)

Kasə-kasə qan sənindir.
(“Bəxtiyarnamə”) [3, səh. 157, 178].

Dəmbədəm, ey **gülbedən**, şirin dəhən, şəhdü şəkər,
Ləli-ləbin, ləhcəyi-göftarə gəlmiş, gəlməmiş.
(Vidadi)

Günəş üzlü, şirin sözlü, **xoşqılıq**,
Ləblərindən axar balı gözəlin.
(Vaqif)

Tarixi dilimizdə adlıq halın söz birləşmələrinin tərkibində də fəal iştirakının şahidi oluruq. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

Qoy hücumunda Məsihitək mənim halımnı gör,
Söyləgil **əğyardan pünhan** ona əsrarımı.
(Məsihi)

Ləli-ləbi bənzər gövhər kanına,
Düzülüb gövhərtək **dür dəhanına**.
(Vidadi)

Bir şirin göftarlı, bir şəkər sözlü,
Ağzı sədəf, dişi dürdanələnmiş.
(Vidadi)

Bir fitnə fellinin, **üzü xallının**,
Bir **ağzı ballının** qurbanıyam mən.
(Vaqif)

Göründüyü kimi, yuxarıdakı nümunələrdə **ağyardan pünhan, ağzı sədəf, üzü xallı, ağzı ballı** qeyri-təyini ismi birləşmələr, **dür dəhan** isə I növ təyini söz birləşməsidir.

Vaqif yaradıcılığında maraqlı xüsusiyyətlərdən biri III növ təyini söz birləşmələrində bizim yiyəlik hallı şəxs əvəzliyindən sonrakı sözlərin mənsubiyyət şəkilçisiz işlənməsidir:

Bayram oldu heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə axta zoğal da yoxdur.

Göründüyü kimi, orta dövr Azərbaycan sənətkarlarının yaradıcılığında adlıq hal çoxca- larlı məzmun və forma xüsusiyyətlərinə məxsus mürəkkəb sözlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Bu proses müasir günümüzdən və zənginləşmə və təkmilləşmə istiqamətində davam etmiş, müasir ədəbi dilimizdə həm tabelilik, həm də tabesizlik əlaqəsi əsasında [4, səh. 211] hallı sözlər çoxsaylı mürəkkəb vahidlərin əmələ gəlməsinə tələb olmuşdur. Qeyd edək ki, adlıq hallı sözlər əsasında yaranan vahidlər təkcə isimlərə yox, digər nitq hissələrinə də aiddir. Buraya sifətləri (ağzıbütöv, əlidolu, uzunsaç və s.), zərfləri (üzbəüz, üz-üzə, göz-gözə), əvəzlilikləri (fi-lankəs) və s. aid etmək olar.

Beləliklə, deyilənlərdən bu qənaətə gələ bilərik ki, adlıq hal həm tarixən, həm də müasir ədəbi dilimizdə sintaktik yolla söz yaradıcılığında, eləcə də təyini və qeyri-təyini ismi birləşmələrin əmələ gəlməsində mühüm rol oynamışdır. Bu proses müasir dilimizdə də davam etməkdədir. Yuxarıda göstərilənlər adlıq hallı mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin bütün cəhətlərini əks etdirə bilməsə də, bu istiqamətdə müəyyən təsəvvür yaratmağa xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988.
2. Divani lüğət-it türk. Tercüməsi. II. Ankara.
3. Дмитриев Н.К. Строй тюркский языков. М.1969.
4. Eyvazova R. Kişvəri "Divan"ın dili. Bakı, 1983.
5. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2006.
6. Kazımov İ. Axısqa (Mesxet) türklərinin dili. Bakı, "Elm", 1999.
7. Mədətova R. XIII-XVIII əsr Azərbaycan dili yazılı abidələrində məsdər. Bakı, "Nurlan", 2002.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. "The Baku Engineering University Journal- Philology and Pedagogy" accepts original unpublished articles and reviews in the research field of the author.
2. Articles are accepted in English.
3. File format should be compatible with **Microsoft Word** and must be sent to the electronic mail (**journal@beu.edu.az**) of the Journal. The submitted article should follow the following format:
 - Article title, author's name and surname
 - The name of workplace
 - Mail address
 - Abstract and key words
4. The title of the article should be in each of the three languages of the abstract and should be centred on the page and in bold capitals before each summary.
5. **The abstract** should be written in **9 point** type size, between **100** and **150** words. The abstract should be written in the language of the text and in two more languages given above. The abstracts of the article written in each of the three languages should correspond to one another. The keywords should be written in two more languages besides the language of the article and should be at least three words.
6. **UDC** and **PACS** index should be used in the article.
7. The article must consist of the followings:
 - Introduction
 - Research method and research
 - Discussion of research method and its results
 - In case the reference is in Russian it must be given in the Latin alphabet with the original language shown in brackets.
8. **Figures, pictures, graphics and tables** must be of publishing quality and inside the text. Figures, pictures and graphics should be captioned underneath, tables should be captioned above.
9. **References** should be given in square brackets in the text and listed according to the order inside the text at the end of the article. In order to cite the same reference twice or more, the appropriate pages should be given while keeping the numerical order. For example: [7, p.15].

Information about each of the given references should be full, clear and accurate. The bibliographic description of the reference should be cited according to its type (monograph, textbook, scientific research paper and etc.) While citing to scientific research articles, materials of symposiums, conferences and other popular scientific events, the name of the article, lecture or paper should be given.

Samples:

 - a) **Article:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric conapeetes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Book:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
 - c) **Conference paper:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information – Commu-nication Technologies in Science and education. II International Conference."Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", *Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391*
References should be in 9-point type size.
10. The margins sizes of the page: - Top 2.8 cm. bottom 2.8 cm. left 2.5 cm, right 2.5 cm. The article main text should be written in Palatino Linotype 11 point type size single-spaced. Paragraph spacing should be 6 point.
11. The maximum number of pages for an article should not exceed 15 pages
12. The decision to publish a given article is made through the following procedures:
 - The article is sent to at least to experts.
 - The article is sent back to the author to make amendments upon the recommendations of referees.
 - After author makes amendments upon the recommendations of referees the article can be sent for the publication by the Editorial Board of the journal.

YAZI VƏ NƏŞR QAYDALARI

1. "Journal of Baku Engineering University" Filologiya və pedaqogika - əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.
 2. Məqalələr İngilis dilində qəbul edilir.
 3. Yazılar **Microsoft Word** yazı proqramında, (**journal@beu.edu.az**) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılara nəzərə alınmalıdır:
 - Məqalənin başlığı, müəllifin adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - Elektron ünvanı,
 - Xülasə və açar sözlər.
 4. **Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl** ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
 5. **Xülasə** 100-150 söz aralığında olmaqla, 9 punto yazı tipi böyüklüyündə, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
 6. Məqalədə UOT və PACS kodları göstərməlidir.
 7. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
 - Giriş,
 - Tədqiqat metodu
 - Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri,
 - İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötərzə içərisində göstərməklə yalnız Latın əlifbası ilə verilməlidir.
 8. **Şəkil, rəsm, grafik və cədvəllər** çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və grafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlin üstündə yazılmalıdır.
 9. **Mənbələr** mətn içərisində kvadrat mötərzə daxilində göstərməklə məqalənin sonunda mətn daxilindəki sıra ilə düzəlməlidir. Eyni mənbəyə iki və daha çox istinad edildikdə əvvəlki sıra sayı saxlanmaqla müvafiq səhifələr göstərməlidir. Məsələn: [7,səh.15].

Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans, və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir.
- Nümunələr:**
- a) **Məqalə:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Kitab:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
 - c) **Konfrans:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- Mənbələr 9 punto yazı tipi böyüklüyündə olmalıdır.
10. **Səhifə ölçüləri:** üstədən 2.8 sm, altından 2.8 sm, soldan 2.5 sm və sağdan 2.5 sm olmalıdır. Mətn 11 punto yazı tipi böyüklüyündə, **Palatino Linotype** yazı tipi ilə və tək simvol aralığında yazılmalıdır. Paraqraflar arasında 6 punto yazı tipi aralığında məsafə olmalıdır.
 11. Orijinal tədqiqat əsərlərinin tam mətni bir qayda olaraq 15 səhifədən artıq olmamalıdır.
 12. Məqalənin nəşrə təqdimi aşağıdakı qaydada aparılır:
 - Hər məqalə ən azı iki ekspertə göndərilir.
 - Ekspertlərin tövsiyələrini nəzərə almaq üçün məqalə müəllifə göndərilir.
 - Məqalə, ekspertlərin tənqidi qeydləri müəllif tərəfindən nəzərə alındıqdan sonra Jurnalın Redaksiya Heyəti tərəfindən çapa təqdim oluna bilər.

YAZIM KURALLARI

1. "Journal of Baku Engineering University- Filoloji ve Pedagoji" önceler yayımlanmamış orijinal çalışmaları ve yazarın kendi araştırma alanın-da yazılmış derleme makaleleri kabul etmektedir.
2. Makaleler İngilizce kabul edilir.
3. Makaleler Microsoft Word yazı programında, (**journal@beu.edu.az**) adresine gönderilmelidir. Gönderilen makalelerde şunlar dikkate alınmalıdır:
 - Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - E-posta adresi,
 - Özet ve anahtar kelimeler.
4. **Özet** 100-150 kelime arasında olup 9 font büyüklüğünde, makalenin yazıldığı dilde ve yukarıda belirtilen iki dilde olmalıdır. Makalenin her üç dilde yazılmış özeti birbirinin aynı olmalıdır. Anahtar kelimeler uygun özeti sonunda onun yazıldığı dilde verilmekle en az üç sözcükten oluşmalıdır.
5. Makalede UOT ve PACS tipli kodlar gösterilmelidir.
6. Makale şunlardan oluşmalıdır:
 - Giriş,
 - Araştırma yöntemi
 - Araştırma
 - Tartışma ve sonuçlar,
 - İstinat Edebiyatı Rusça olduğu halde orjinal dili parantez içerisinde göstermekle yalnız Latin alfabesi ile verilmelidir.
7. **Şekil, Resim, Grafik ve Tablolar** baskıda düzgün çıkacak nitelikte ve metin içerisinde olmalıdır. Şekil, Re-sim ve grafiklerin yazıları onların alt kısmında yer almalıdır. Tablolarda ise başlık, tablonun üst kısmında bulunmalıdır.
8. **Kullanılan kaynaklar**, metin dâhilinde köşeli parantez içerisinde numaralandırılmalı, aynı sırayla metin sonunda gösterilmelidir. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda sıra muhafaza edilmelidir. Örneğin: [7,seh.15]. Referans verilen her bir kaynağın künyesi tam ve kesin olmalıdır. Referans gösterilen kaynağın türü de eserin türüne (monografi, derslik, ilmi makale vs.) uygun olarak verilmelidir. İlmî makalelere, sempozyum, ve konferanslara müracaat ederken makalenin, bildirinin veya bildiri özetlerinin adı da gösterilmelidir.

Örnekler:

- a) **Makale:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjajev N.M.. *Spatial and Electronic Structure of Monomerik and Dimeric Conapeetes of Carnosine Üith Zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Kıtap:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
- c) **Kongre:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baku, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391

Kaynakların büyüklüğü 9 punto olmalıdır.

9. **Sayfa ölçüleri**; üst: 2.8 cm, alt: 2.8 cm, sol: 2.5 cm, sağ: 2.5 cm şeklinde olmalıdır. Metin 11 punto büyük-lükte **Palatino Linotype** fontu ile ve tek aralıkta yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 puntoluk yazı mesa-fesinde olmalıdır.
10. Orijinal araştırma eserlerinin tam metni 15 sayfadan fazla olmamalıdır.
11. Makaleler dergi editör kurulunun kararı ile yayımlanır. Editörler makaleyi düzeltme için yazara geri gönderebilir.
12. Makalenin yayına sunuşu aşağıdaki şekilde yapılır:
 - Her makale en az iki uzmana gönderilir.
 - Uzmanların tavsiyelerini dikkate almak için makale yazara gönderilir.
 - Makale, uzmanların eleştirel notları yazar tarafından dikkate alındıktan sonra Derginin Yayın Kurulu tarafından yayına sunulabilir.
13. Azerbaycan dışından gönderilen ve yayımlanacak olan makaleler için,(derginin kendilerine gönderilmesi zamanı posta karşılığı) 30 ABD Doları veya karşılığı TL, T.C. Ziraat Bankası/Üsküdar-İstanbul 0403 0050 5917 No'lu hesaba yatırılmalı ve makbuzu üniversitemize fakslanmalıdır.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. «Journal of Baku Engineering University» - Филология и педагогика публикует оригинальные, научные статьи из области исследования автора и ранее не опубликованные.
 2. Статьи принимаются на английском языке.
 3. Рукописи должны быть набраны согласно программы **Microsoft Word** и отправлены на электронный адрес (**journal@beu.edu.az**). Отправляемые статьи должны учитывать следующие правила:
 - Название статьи, имя и фамилия авторов
 - Место работы
 - Электронный адрес
 - Аннотация и ключевые слова
 4. **Заглавие статьи** пишется для каждой аннотации заглавными буквами, жирными буквами и располагается по центру. Заглавие и аннотации должны быть представлены на трех языках.
 5. **Аннотация**, написанная на языке представленной статьи, должна содержать 100-150 слов, набранных шрифтом 9 punto. Кроме того, представляются аннотации на двух других выше указанных языках, перевод которых соответствует содержанию оригинала. Ключевые слова должны быть представлены после каждой аннотации на его языке и содержать не менее 3-х слов.
 6. В статье должны быть указаны коды UOT и PACS.
 7. Представленные статьи должны содержать:
 - Введение
 - Метод исследования
 - Обсуждение результатов исследования и выводов.
 - Если ссылаются на работу на русском языке, тогда оригинальный язык указывается в скобках, а ссылка дается только на латинском алфавите.
 8. **Рисунки, картинки, графики и таблицы** должны быть четко выполнены и размещены внутри статьи. Подписи к рисункам размещаются под рисунком, картинкой или графиком. Название таблицы пишется над таблицей.
 9. **Ссылки** на источники даются в тексте цифрой в квадратных скобках и располагаются в конце статьи в порядке цитирования в тексте. Если на один и тот же источник ссылаются два и более раз, необходимо указать соответствующую страницу, сохраняя порядковый номер цитирования. Например: [7, стр.15]. Библиографическое описание ссылаемой литературы должно быть проведено с учетом типа источника (монография, учебник, научная статья и др.). При ссылке на научную статью, материалы сим-позиума, конференции или других значимых научных мероприятий должны быть указаны название статьи, доклада или тезиса.
Например:
 - a) **Статья:** Demukhamedova S.D., Aliyeva I.N., Godjajev N.M. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Книга:** Christie on Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
 - c) **Конференция:** Sadychov F.S, Fydin C, Ahmedov A.I. Appligation of Information-Communication Nechnologies in Science and education. II International Conference. *“Higher Twist Effects In Photon-Proton Collision”*, Baki,01-03 Noyabr, 2007, ss.384-391
- Список цитированной литературы набирается шрифтом 9 punto.
10. **Размеры страницы:** сверху 2.8 см, снизу 2.8 см, слева 2.5 и справа 2.5. Текст печатается шрифтом **Pala-tino Linotype**, размер шрифта 11 punto, интервал-одинарный. Параграфы должны быть разделены расстоянием, соответствующим интервалу 6 punto.
 11. Полный объем оригинальной статьи, как правило, не должен превышать 15 страниц.
 12. Представление статьи к печати производится в ниже указанном порядке:
 - Каждая статья посылается не менее двум экспертам.
 - Статья посылается автору для учета замечаний экспертов.
 - Статья, после того, как автор учел замечания экспертов, редакционной коллегией журнала может быть рекомендована к печати.